

WILLIBRORD ALS KERKSCHAT

Scriptie geschreven door: Elisabeth Peters- van Tol
Studentnummer: 2047007
Voorhout, april 2007
Scriptiebegeleider: drs. Piet Hoogeveen

Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing
Gebouw d'Bruynvis, Keizersgracht 105, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd zonder voorgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Afbeeldingen zijn van internet overgenomen zonder voorgaande toestemming van rechthebbenden. Alleen bestemd voor privé-gebruik.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1. Inleiding, these, vraagstelling en methode	6
DEEL EEN	
HET LEVENSVERRHAAL VAN WILLIBRORD	
<i>Contextuele schets ter inleiding</i>	
2. Een korte contextuele schets ter inleiding op het levensverhaal van Willibrord; monnikenwezen en bisschopsambt na de ondergang van het Romeinse rijk;	10
<i>Willibrords leven verteld door Elisabeth Peters- van Tol</i>	
3. Willibrords jeugd, jongvolwassenheid en idealen	12
4. Schets van persoonlijkheid, godsbeeld en spiritualiteit van Willibrord als 33-jarige jongeman	18
5. Contact met Friezen, Franken en de bisschop van Rome	20
6. Over de methode en inhoud van Willibrords prediking en over zijn voorbeeld in Walcheren	24
7. Tweede reis naar Rome en wijding tot bisschop van het volk der Friezen	28
8. Texandrië en Denemarken	31
9. Over schenkingen, politiek, zondendelging en seksuele ascese	33
10. Over tegenslag, opschorting van activiteiten, zorg voor de oudedag en opvolging	37
11. Heiligverklaring	42
<i>Einde</i>	
12. Samenvatting	43
13. Deelconclusie onderzoeksvraag een	46
DEEL TWEE	
A) WILLIBRORD ALS KERKSCHAT	
14. Willibrord als kerkschat	48
B) CATECHESE ROND LEVENSVERRHALEN, IN VERTROUWEN OP JEZELF, OP ANDEREN, IN DE TOEKOMST EN OP GOD	
15. Parochiecatechese rond levensverhalen en vertrouwen	51
16. A pictorial vita of St. Willibrord	56
17. Deelconclusie onderzoeksvraag twee	57
18. Literatuurlijst en lijst van andere bronnen	58

Voorwoord

Studenten aan Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing in Amsterdam worden geacht een eindwerkstuk te maken vanuit een van de vakdisciplines van de opleiding. Als onderwerp heb ik *Willibrord* gekozen; een Angelsaksische monnik die met elf gezellen aan het einde van de 7e eeuw op onze kust landde. Hij was één van de vele monniken die Nederlanders liet kennismaken met het Woord van God en met het christelijk geloof.

Willibrord wordt ‘apostel van het volk der Friezen’ genoemd; hij is de patroon van de Nederlandse kerkprovincie; en als heilige maakt hij deel uit van de schat van de Kerk. Hij is de nationale heilige, zoals Patrick voor Ierland en Augustinus van Canterbury voor Engeland. Hij is onderdeel van de historische canon, welke in 2006 gepubliceerd werd, en van de religieuze canon uit 2007.

Aangezien het onderwerp van de scriptie relevant dient te zijn voor het beroepsveld waartoe de student opgeleid wordt, heb ik het onderwerp verbonden aan een klein catechetisch project.

Ik wil Cees, Christel, Lucas, Elise, Leonie, Ron en Chris bedanken. Uiteraard gaat mijn dank vooral uit naar drs. Piet Hoogeveen, voor de waardevolle adviezen die hij mij in de loop van dit project heeft gegeven en voor zijn inbreng als coach. Piet is niet alleen mijn scriptiebegeleider, docent catechetik en docent geschiedenis van het christendom geweest. Hij is ook mijn voorbeeld als wetenschapper.

Voorhout, april 2007

Elisabeth Peters- van Tol

1. Inleiding, these, vraagstelling en methode

Inleiding

Vanaf de 19e eeuw groeide de belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis en daarmee de belangstelling voor heiligen die verbonden zijn met de Nederlandse geschiedenis. Willibrord was één van de vele monniken die de Nederlanders liet kennismaken met het christelijk geloof. Hij werd een bekende Nederlander en een belangrijke figuur voor de Kerk. Willibrord komt zowel voor in de canon van de Nederlandse geschiedenis als in de religieuze canon van Nederland.¹ Het levensverhaal van Willibrord en zijn liefde voor God hebben een actuele relevantie voor de pastorale praktijk van 2007.

These

De heilige Willibrord is als kerkschat belangrijk voor de hele geloofsgemeenschap.

Vraagstelling

1. Is het mogelijk op eigentijdse wijze het levensverhaal van Willibrord te vertellen?
2. A) Hoe komt het dat de heilige Willibrord zo belangrijk is voor de gelovigen en voor de katholieke Kerk?
B) Hoe kunnen we het verhaal van Willibrord doorvertellen aan catechisanten en het verbinden met hun eigen levensverhaal?

In dit onderzoek werd de nadruk gelegd op onderzoeksvraag een. De auteur heeft het levensverhaal van Willibrord, in haar historische context, op eigentijdse wijze herverteld.

Methode bij vraag een

Over het leven van Willibrord was enig contemporair, schriftelijk bronnenmateriaal beschikbaar. Met dit materiaal moest met enige voorzichtigheid omgesprongen worden. Deze teksten zijn ontstaan in een cultuur waarin slechts een klein gedeelte van de bevolking kon lezen en schrijven. Dat betekent dat de teksten geschreven zijn door een kleine groep opgeleide mensen; een geestelijke elite die schreef met het doel een boodschap over te brengen. Wat het gewone, ongeletterde volk over Willibrord dacht, was onmogelijk te achterhalen. Daardoor was slechts een onvolledig beeld te schetsen van de figuur Willibrord.

- Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*²

In de achtste eeuw schreef Beda (673-735) deze kerkgeschiedenis van zijn land. In deze kerkgeschiedenis schreef hij een klein gedeelte over Willibrord. Daarnaast maakte hij met tabellen de christelijke kalender bruikbaar voor de berekening van de paasdatum en andere wisselende feesten. Als beginjaar nam hij daarbij het jaar van Christus' geboorte, dat in 525 te Rome met behulp van de oude heidense kalenders was uitgerekend.³ Beda introduceerde een nieuwe vorm van jaartelling, het *anno domini*.

- Alcuin, *Vita Willibrordi*

Diaken Alcuin, *Alcuinus*, (c.735-804) ontmoette in 781, op de terugweg van een reis naar Rome, Karel de Grote die hem de leiding over de paleisschool toevertrouwde. Alcuin, die hiermee een belangrijke positie aan het hof van de Frankische koning Karel de Grote

¹ Religieuze canon werd amengesteld in opdracht van het oecumenisch opinieblad VolZin.

² Van de internetsite van historicus Paul Halsall werd bij dit onderzoek volop gebruik gemaakt. Vele teksten zijn online beschikbaar op: <http://www.fordham.edu/halsall/medieval.html>

³ O. J. de Jong, *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk, 1980, 90

bekleedde, gold als groot leraar en verzamelaar van kennis. Hij zette zich in voor de standaardisatie van de schrift, de overlevering en verspreiding van klassieke kennis, o.a. met *Libri Manuales*, en de modernisering van de Romeinse Missaal. Alcuin was beheerder van een grote bibliotheek in Tours. Vanaf 796 was hij abt van het klooster St. Martinus in Tours.

Alcuin - die verwant was aan de vader van Willibrord, Wilgils, en dus ook aan Willibrord - schreef ongeveer vijftig jaar na Willibrords dood een *vita* van Willibrord. In zijn voorwoord schreef Alcuin aan zijn verwant abt Beornrad dat hij aan Beornrads verzoek om over het leven, zeden en gewoonten van Willibrord te schrijven voldaan had. Alcuin schreef deze *vita* als hagiograaf.⁴ De hagiografische belangen zullen dus een rol gespeeld hebben bij de compositie van de *vita Willibrordi*, die waarschijnlijk tot stand gekomen is in de jaren tussen 785 en 797.⁵

Dit levensverhaal van Willibrord werd geschreven ten behoeve van de klooster-gemeenschappen. Daar werd het levensverhaal hardop voorgelezen in de kerk. De monniken verwachtten geen feitelijke historische beschrijving maar inspiratie en een theologische duiding van de gebeurtenissen.

De *Vita Willibrordi* werd geschreven ten behoeve van abt Beornrad en de kloostergemeenschappen in Echternach, Utrecht en Susteren. Het was de gewoonte om de *vitae* hardop voor te lezen in de kerk. Wat de gemeenschap te horen kreeg was niet zozeer een geschiedkundig verhaal maar een theologische weergave van bepaalde momenten uit Willibrords leven. Centraal in Alcuins gedachtegoed stond het idee dat de daden opgeschreven moesten worden en bewaard voor de komende generaties:

Although the ministry of evangelical preaching is to be preferred to all working of miracles and showing of signs, yet I think that the deeds which are told should not be kept silent, for the glory of God the giver, but rather should be written down, so that what is known to have happened in earlier times should not be lost to later centuries.⁶

Alcuin zette Willibrord allereerst neer als een prediker van Gods woord. Daarnaast beschreef hij de wonderen die de heilige man Willibrord begeleidden.⁷

‘Alcuin wilde met zijn *vita Willibrordi* bewijzen dat Willibrord een door God uitverkoren mens was geweest. De vele wonderverhalen die hij opdiste zijn bedoeld om de lezer te overtuigen dat Willibrord ook ná zijn dood de functie van bemiddelaar tussen hemel en aarde kon vervullen.’⁸ Alcuin hield niet alleen rekening met de vrome belangstelling van zijn lezers en toehoorders, ook een ‘politiek-culturele interesse was hem niet vreemd’.⁹ Hij legde nadruk op de rol van Pepijn III en Karel Martel. Alcuin schetste Willibrord als een heilige man die met hulp van God en het Frankische gezag predikte onder de Friezen.

- *Kalender van Willibrord*

De kalender van Willibrord is een werk dat niet eigenhandig door Willibrord geschreven is. Enkele aantekeningen op deze kalender worden wel aan Willibrord toegeschreven. De

⁴ W. Lampen o.f.m. meldt dat de ‘*Vita Willibrordi*’ op nogal vaste gronden berust, in tegenstelling met zovele andere heiligen, wier *Vita* slechts een samenraapsel van legenden en verduisterde vormen.

⁵ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 186

⁶ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 14

⁷ Parafrase I. Wood, *The missionary life, Saints and the Evangelisation of Europe 400 – 1050*, 2001, 82, 84

⁸ Parafrase E. Honée, *Willibrord, asceet en geloofsverkondiger*, Zoetermeer, 1995, 62

⁹ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 187

kalender is geschreven in de Angelsaksische minuskel van het begin van de achtste eeuw. H.A. Wilson publiceerde in 1918 een commentaar, een beschrijving en foto's van deze kalender.¹⁰

Het was onvoldoende het onderzoek te baseren op alleen een analyse van de literaire bronnen. Er diende tevens rekening gehouden te worden met de omstandigheden en de tijd waarin gedachten, voorstellingen en ideeën functioneerden. Om het verhaal van Willibrord zo compleet mogelijk te kunnen schetsen, bleek onderzoek van aanvullende literatuur noodzakelijk. Vragen over de context van Willibrords leven, zijn opvoeding, de Middeleeuwse maatschappij en het christelijk gedachtegoed in deze periode dienden verhelderd te worden.

- A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989.

A.G. Weiler was hoogleraar in de Geschiedenis der Middeleeuwen, alsmede hoogleraar in de Wijsbegeerte van de Geschiedenis. Hij onderzocht de wederzijdse beïnvloeding van Christendom en cultuur bij de Angelsaksen, Friezen en Franken in onze streken. De historische voorwaarden waaronder het proces van de evangelisatie van de Nederlanden op gang is gebracht werden in *Willibrords missie* gepresenteerd. P. Bange heeft de voornaamste literaire bronnen in het Nederlands vertaald. De publicatie van deze vertaling is opgenomen in *Willibrords missie*.

Methode bij vraag twee

Voor vraag 2a van dit onderzoek werden zowel de Katechismus van de Katholieke Kerk als enkele artikelen rondom de Joodse traditie geraadpleegd.

Voor vraag 2b werd uitgegaan van de catechetische ervaringen van de auteur. Daarnaast werd een beroep gedaan op de (taal)theorie van Lacan, zoals beschreven in de studie van Mooij, *Taal en Verlangen; Lacans Theorie van de Psychoanalyse*.

Voor de godsdienstpedagogische benaderingswijzen van het levensbeschouwelijk leerproces werd gesteund op *Godsdienstpedagogiek van de hoop* van B. Roebben.

¹⁰ H.A. Wilson, *The calendar of St. Willibrord*, London, 1918

DEEL EEN
HET LEVENSVERRHAAL VAN WILLIBRORD

2. Een korte contextuele schets ter inleiding op het levensverhaal van Willibrord; monnikenwezen en bisschopsambt na de ondergang van het Romeinse rijk.

Geografisch gezien vielen de christenheid en het Romeinse rijk, in grote lijnen, samen. Bisschoppen en het Romeinse bestuursapparaat zijn lange tijd gezagsdragers in West-Europa geweest. De Romeinse bestuursindeling beïnvloedde de visie op het bisschopsambt, waarvoor organisatorische en bestuurlijke kwaliteiten belangrijk geacht werden. De ondergang van het Romeinse rijk aan het einde van de 5e eeuw betekende het ineensinken van een deel van het bestuursapparaat, waardoor in vele streken bisschoppen de enig overgebleven gezagsdragers met bestuurserfaring waren. Het is begrijpelijk dat juist zij gevraagd werden voor diplomatieke en bestuurlijke taken.

Eén de weinige West-Europese landen die nooit onder Romeins gezag gestaan had – en daardoor ook de Romeinse bestuursindeling niet kende – was Ierland. Ierse christenen hadden dan ook een andere visie op het ambt van bisschop. Voor Ierse christenen waren niet zozeer de organisatorische en bestuurlijke kwaliteiten van belang voor een bisschop maar ascese, wondermacht en heiligheid. Men zag de bisschop als mysticus en geestelijk vader. De bisschop van Rome had voor Ierse christenen vooral ethisch gezag. De bisschop van Rome werd ook wel ‘Abt van Rome’¹¹ genoemd. Ierse christenen ontwikkelden een eigen kerkelijke organisatie die opgebouwd was rond kloosters; de abt van het klooster werd tevens gezien als geestelijk leider en *het gezag* van de clans. Ierse monniken kenden eigen gebruiken, die soms afweken van de gebruiken van Rome. Voorbeelden hiervan zijn de vorm van de kruinschering, *tonsuur*, en de berekening van de paasdatum.

De bisschopszetel van Rome kreeg, vanaf de 4^e eeuw, langzamerhand een hoger aanzien temidden van alle andere bisschopszetels. De bisschop van Rome werd een voorrangspositie toegeschreven, waarschijnlijk omdat de gemeente van Rome de enige in het Westen was die haar stichting op de apostelen Petrus en Paulus kon terugvoeren.¹² Bovendien lagen de graven van Petrus en Paulus in Rome.¹³

Na de val van het Romeinse rijk bloeide het monnikenwezen op. Vanaf 5^e-6^e eeuw ontstond in de Ierse kloosters een nieuwe vorm van toewijding aan de dienst van de Heer, namelijk de peregrinatio. Tijdens dit ‘apostolisch zwerven’ ontzegden de monniken zich alle contact met hun klooster, familie en vaderland. Zij richtten zich tot de mensen die zij tegenkwamen om te getuigen van het Woord van God en van de verrijzenis van de Heer, Christus Jezus. In 563 zwerfde een groep monniken naar Schotland en vestigde zich op een eiland voor de Schotse kust. Leider van de groep was Columba, die abt werd en een kloosterleefregel schreef.¹⁴

Aanvankelijk zwierven de Ierse monniken over het vaste land maar al snel ging de tocht ook over zee, in de richting van de stamverwante, Germaanse volkeren.¹⁵ De Ierse monniken

¹¹ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 16

¹² N. van den Akker en P. Nissen, *Wegen en dwarswegen; tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*, Amsterdam, 1999, 70

¹³ Beda roemde koningen die hun aardse rijk verlieten en naar Rome trokken om daar bij de graven van Paulus en Petrus hun leven te beëindigen. Beda, ‘*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*’, V, 7 in A. Jelsma, ‘Het godsbeeld van Willibrord’, in P. Bange en A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk; voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres Nijmegen, 28-30 september 1989*, Nijmegen, 1990, 63

¹⁴ Deze regel is niet in geschreven vorm bewaard gebleven. De regel die toegeschreven wordt aan Columba, ademt de sfeer van het vroege Ierse monachisme.

¹⁵ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 17

deden ook Nederland aan en predikten er het Evangelie. In 690 zeilde een groep van twaalf monniken de Noordzee over, richting het volk der Friezen. Een gedeelte van Friesland was nooit door de Romeinen overheerst geweest, terwijl een ander gedeelte van Friesland wel ooit Romeins gebied geweest was en vervolgens afwisselend onder Friese en Frankische heerschappij gestaan had.

Mede door de inzet van deze groep monniken, die onder leiding stond van Willibrord, is de overgang van de Friezen tot het christendom in gang gezet. Wie was deze Willibrord? Wanneer we van iemands jeugd en voorgeschiedenis weten, kennen we hem vaak beter. In het volgende hoofdstuk wordt het verhaal van zijn jeugd verteld.

3. Willibrords jeugd, jongvolwassenheid en idealen

Dertienhondervijftig jaar geleden werd hij, in Northumbrië, in het noordwesten van Engeland, geboren. Zijn vader was een edelman van Saksische afkomst en heette Wilgils. Hoe zijn moeder heette is onbekend. Volgens Alcuin trad Wilgils met deze vrouw in het huwelijk met het doel nageslacht te verwekken dat ten voordele van vele volkeren zou komen.¹⁶ Nadat zij geslachtsgemeenschap gehad hadden, kreeg deze vrouw een visioen. Zij zag hoe aan de hemel een nieuwe maan tot volle maan uitgroeide. Plotseling viel de maan in haar mond en toen zij haar inslikte, voelde zij zich vervuld met innerlijke glans. Na het ontwaken was zij zeer bevreesd en zij vertelde alles aan een priester. De priester legde haar uit dat dit droomvisioen een goddelijk teken was dat zij een bijzonder kind zou krijgen. Zij zou een zoon baren, die met het licht der waarheid de donkere dwalingen der duisternis zou verdrijven.

Het is opvallend dat Alcuin hier ongegeneerd de maansymboliek durft aan te wenden als het gaat om Willibrords levensloop te voorspellen. In de volkse, prechristelijke voorstellingswereld was de maan nauw verbonden met de figuur van de vrouw. Vrouwen huilden tegen de maan, als deze haar keer moest nemen door de donkerte van de schijngestalten, en riepen haar toe: Maan, overwin! Kerkelijk schrijvers en predikers stelden dat soort betrekkingen met natuurverschijnselen als magisch beladen aan de kaak. De voorstelling, dat een vrouw de maan verslindt en helpt om haar tot volle sterkte van licht uit de doen groeien, ligt wel heel dicht bij de volkse betrokkenheid bij kosmische verschijnselen.¹⁷

De wijze waarop Alcuin deze geboorteaankondiging beschrijft, herinnert aan Bijbelse verhalen, waarin moeders voor de geboorte van hun kinderen goddelijke aanwijzingen krijgen omtrent het bijzondere lot dat hun kroost ten deel zal vallen. (Genesis 15 Jacob en Esau; Richteren 13 Simson; Lucas 1 Johannes en Jezus)¹⁸

Hagiograaf Alcuin combineerde voor de geboorteaankondiging van Willibrord een vorm die overeenkomt met enkele Bijbelse verhalen met een beeld uit de Germaanse mythologie. Misschien koos Alcuin voor de aanvang van zijn verhaal een symboolbeeld en een symbooltaal die zowel voor de christelijke wereld als voor de niet-christelijke wereld begrijpelijk was.

En inderdaad, negen maanden later kregen Wilgils en zijn vrouw (in het najaar van 657 of in het voorjaar van 658) een zoon. Alcuin schreef dat de vader en moeder van Willibrord een godsdienstig leven in Christus leidden. Toch gaven Wilgils en zijn vrouw hun zoon geen christelijke naam maar een Germaanse naam: Willibrord.

Brord betekent lans of speer; Willi was in de Germaanse mythologie de broeder van Odin/Wodan. De naam was gewoonlijk bedoeld als een wens. Willibrord betekende dus ongeveer: *Moge de speer van Willi u beschermen*.¹⁹

¹⁶ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 2

¹⁷ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 82

¹⁸ N. Vos, Heilige patronen: Bijbelse stillering van actie en contemplatie in de levens van de heilige Willibrord, sint Maarten en zuster Bertken, in *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, themanummer Heiligen en Heiligheid*, 8 (2005)4, 99-100

¹⁹ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 9

Toen de jongen de leeftijd bereikt had waarop hij zijn moeder en de moederborst kon missen, (*statim ablactatum*, vanaf de moederborst) bracht zijn vader hem naar klooster van Ripon bij York.²⁰ Willibrord werd daar oblaat – aangeboden kind/ geofferd kind – want zijn vader wilde hem naar oudtestamentisch gebruik aan God toewijden. (1Sam.1,20-28) Hoe de moeder dacht over het afscheid van haar kind is onbekend.

Het was in die tijd niet ongebruikelijk jonge kinderen aan een klooster toe te vertrouwen. Immers, daar konden zij leren schrijven, de Bijbel leren lezen en heilige dingen horen. Naar gebruik in de Benedictijnse kloosters, werd op het moment van de overgave een schriftelijk verzoek aan het klooster te Ripon samen met de hand van de jongen in het altaarkleed gewikkeld.²¹

Het gebruik om kinderen reeds op jonge leeftijd aan God toe te wijden gaat terug op oudtestamentische gebruiken en was in de monachale wereld van de Westerse kerk reeds lang ingevoerd. (...) De overgave was definitief, want ook het erfdeel van het kind werd aan het klooster overgedragen, zodat er van een terugkeer in de gewone wereldlijke verhoudingen geen sprake kon zijn: het kind was ontferd. De wil van de vader volstond.²²

Abt van het klooster was Wilfrid van York, die onderwezen was in de Iers-Schotse regel van Columba. Toen Wilfrid abt en bisschop van Northumberland was, verving hij echter -in omstreeks 661²³- de regel van Columba voor de Romeinse regel van Benedictus.²⁴ Toch behield deze abt nog verschillende gebruiken die hij in zijn jeugd geleerd had en waarmee hij vertrouwd geworden was. Ook de monniken behielden nog veel van de oude gewoonten en gebruiken. 'Ripon was een Angelsaksisch klooster van Romeinse en Benedictijnse oriëntatie, waarin echter nog veel van de Ierse geest leefde.'²⁵ De Benedictijnse leefregel was opmerkelijk mild van toon in vergelijking met oudere regels van kloosters uit Palestina en Egypte. De regel van Benedictus ruimde veel tijd in voor gebed en contemplatieve lezing van de heilige Schrift en legde nadruk op de gehoorzaamheid aan het gezag. Als monniken onvoldoende eerbied toonden voor het gezag, werd de roede niet gespaard. Tucht werd echter door christelijke mildheid in toom gehouden. 'De *discretio* – de zin voor de juiste verhouding – blijft de voornaamste eigenschap die deze kloosterregel kenmerkte.'²⁶

Benedictus sprak de lezer van zijn regel rechtstreeks aan: 'Luister mijn zoon, naar de voorschriften van je leraar en spits het oor van je hart. Mijn betoog is gericht op jou, die afstand doet van zijn eigen wil en als soldaat van Christus de Heer en ware Koning de krachtige, roemrijke wapens van de gehoorzaamheid opneemt.'²⁷

²⁰ Wilgils koos ook voor het kloosterleven en verliet zijn vrouw, hetgeen toegestaan was binnen het kerkelijk recht in het geval van intrede in een klooster, Parafraze A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 81

²¹ *De regel van Sint Benedictus*, vertaald door V. Hunink, Amsterdam, 2000, hoofdstuk 59

²² M. de Jong, 'Kind en klooster in de vroege Middeleeuwen', Amsterdam, 1986, z.blz., in: A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 82-83

²³ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 9

²⁴ Waarschijnlijk zijn beide regels ongeveer in de zesde eeuw geschreven en/of samengesteld.

²⁵ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 83

²⁶ S. Axters o.p., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden; deel I de vroomheid tot het jaar 1300*, Antwerpen, 1950, 51

²⁷ *De regel van Sint Benedictus*; vertaald door Vincent Hunink, Amsterdam, 2000, 9

Tekstselectie genomen uit de regel van Benedictus, 6^e eeuw:

Telkens als een jongere broeder een oudere broeder tegenkomt zal hij hem om zijn zegen vragen. Kleine jongens staan overal onder toezicht en controle. Bij kinderen onder de 15 jaar zijn discipline en toezicht de zorg voor de hele kloostergemeenschap. Ook hier geldt: alles met mate en in redelijkheid.

De broeders mogen geen persoonlijk bezit hebben. Alles is voor allen gemeenschappelijk. Daarvan wordt uitgedeeld aan eenieder al naar gelang hij nodig heeft. (33 en 34)

De voeding is eenvoudig: van 12 tot 18 onsen brood en twee warme groentegerechten per dag. Het vlees van viervoetige dieren is verboden; alleen ernstig verzwakte zieken mogen het gebruiken. (39) Monniken onthouden zich gewoonlijk van vlees. (36)

De monniken slapen ieder in een eigen bed. Indien mogelijk slapen allen in één ruimte. Jongere broeders hebben hun bedden tussen die van de ouderen. (22)

Volgens Alcuin werd kindermoonnik Willibrord in dit klooster ‘temidden van andere jongelieden opgevoed en deed hij voor niemand onder in opgewektheid, nederigheid of ijver om te leren.’²⁸ Hij nam deel aan alle bezigheden van de gemeenschap. ‘Kindermunniken hadden hun aandeel in alle bezigheden van de gemeenschap; men trof ze zowel aan in de slaapzaal als in de refter of het oratorium. Van een apart kinderverblijf-annex-school was nergens sprake. ’s Middags tijdens de *lectio* – wanneer de oudere, geletterde monniken voor zichzelf lazen – hielden de kinderen zich bezig met hun wastafeltjes, dat wil zeggen dat ze leerden lezen en schrijven.’²⁹ Of Willibrord in Ripon het volledige programma van de zeven vrije kunsten (grammatica, retorica, logica, rekenkunde, geometrie, muziek, astronomie), dat in de kloosterscholen van die dagen gebruikelijk was, leerde is onbekend.

De gewenste vorming in het omgaan met het Latijn, in het schrijven, in het berekenen van de kerkelijke feestdagen volgens de Romeinse methode zal Willibrord als kind zeker in Ripon ontvangen hebben. Ook leerde hij psalmen reciteren en alles wat met de liturgische gezangen van doen had.³⁰ Het lijkt erop dat Willibrord niet veel op had met grammatica en schrijven.³¹

Willibrord leefde in Ripon een gemeenschappelijk leven met de andere monniken en oblaten. Als jonge jongen moet hij de bouw van twee kerken meegemaakt hebben. Willibrords abt – tevens bisschop van Ripon, York en Hexham – liet namelijk door Italiaanse bouwlieden een kloosterkerk bouwen in Ripon, die gewijd werd aan St. Petrus. Ook liet hij in Hexham een kerk bouwen, die gewijd werd aan Petrus’ broer St. Andreas. ‘Willibrord zal de grote feesten niet vergeten zijn, die er bij de inwijding van Ripons abdijkerk werden gevierd. Drie dagen en drie nachten werd er een groot gastmaal gehouden, waaraan de koningen en heel het volk deelnamen.’³²

²⁸ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 3

²⁹ Parafrase M. de Jong, *Kind en klooster in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1986, 158

³⁰ Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 83

³¹ Later schreef hij een beetje slordig op zijn persoonlijke kalender en er komt een fout voor in deze Latijnse tekst. Er zijn van Willibrord geen brieven en geen preken bewaard gebleven. Van zijn tijdgenoot Bonifatius des te meer.

³² W. Lampen o.f.m., *Willibrord en Bonifatius*, Amsterdam, 1939, 10

Willibrord streefde navolging na van Jezus Christus, die ook wel ‘de grote Abt’ genoemd werd.³³ Nadat Willibrord ongeveer acht jaar als oblaat bij de monniken had geleefd, koos hij voor het monnikenleven. Hij ontving de clericale kruinschering naar de manier van de Romeinen die het hele hoofd schoren behalve een krans van haren, symbool van de doornenkroon van Jezus.³⁴ Hij beloofde er aan God en de gemeenschap gehoorzaamheid, standvastigheid van standplaats, *stabilitas loci*, armoede en deugdzzaamheid.

Bij het afleggen van de kloosterlijke professie – volgens kerkrechtelijke regels mogelijk als men 15 jaar oud was – bevestigde de monnik zelfstandig zijn levensstaat.³⁵

Vanaf de vijftiende verjaardag was het voor een oblaat mogelijk zijn levensstaat te bevestigen maar dat gebeurde lang niet altijd. Oblaten konden het klooster namelijk ook verlaten. Bonifatius stelde aan de bisschop van Rome vragen over deze praktijk. In 726 schreef Gregorius II dat de schenking van kinderen onherroepelijk was.

Gij hebt verder nog gevraagd of, indien een vader of moeder een zoon of een dochter als kind in een klooster onder de regel hebben gesteld, het dezen vrijstaat om, nadat zij de puberteit hebben bereikt, als nog te vertrekken en in het huwelijk te treden. Dit wijzen wij onder alle omstandigheden af, omdat het schandelijk is dat kinderen die door hun ouders aan Gods zijn geschonken de teugels der lust te laten vieren³⁶

Zowel de vader als de moeder had het recht het kind aan te bieden; dit kon zowel van het mannelijk als het vrouwelijk geslacht zijn. Het wordt duidelijk dat het om jonge kinderen, *in infantiae annis*, gaat, die door de ouders *sub regulari disciplina* zijn overgedragen. Het is de vraag of de *regularis disciplina* in deze tijd reeds vanzelfsprekend hetzelfde was als de *Regula Benedicti*. Waarschijnlijk is met de uitdrukking *sub regulari disciplina tradere* niet méér bedoeld dan dat de kinderen ‘onder de regel gesteld worden’, dat wil zeggen, tot kloosterling zijn gemaakt. Was dit eenmaal het geval, dan achtte de paus het schandelijk, *nefas*, indien zij alsnog in het huwelijk traden, hetgeen hij als volgt beargumenteerde: de kinderen in kwestie waren een gift aan God; daarom zou het een schanddaad zijn als zij zich aan lichamelijke lust over zouden geven. De oblatie van een kind was een offer aan God, en dit offer diende ongeschonden te blijven.³⁷

Toen Willibrord twintig jaar oud geworden was, kwam bij hem de wens op een strenger kloosterleven te gaan leiden en er ontbrandde in hem de liefde voor de peregrinatio. Alcuin beschreef dat Willibrord in zijn keuze aangespoord werd door de levensverhalen van heilige mannen die uit liefde voor het hemelse vaderland hun huis, hun land en hun familie verlaten hadden en naar Ierland getrokken waren, waar de wetenschap bloeide.³⁸ Benedictus had echter in zijn regel niet veel goede woorden over voor ‘rondzwervers’:

³³ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 16

³⁴ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 57

³⁵ M. de Jong, ‘Kind en klooster in de vroege Middeleeuwen’, Amsterdam, 1986, z.blz., in A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 82-83

³⁶ Talbot, ‘The Correspondence of St. Boniface’, 14, in M. De Jong, *Kind en klooster in de vroege Middeleeuwen*, Amsterdam, 1986, 66

³⁷ Parafrase M. de Jong, *Kind en klooster in de vroege Middeleeuwen*, Amsterdam, 1986, 67

³⁸ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 4

Hun hele leven lang trekken ze van gebied naar gebied. Altijd zijn ze zwervende. Ze doen louter wat ze zelf willen, denken alleen aan lekker eten en drinken, en zijn in alle opzichten nog slechter dan de sarabaïeten. (hoofdstuk 1)

Ondanks Benedictus' afwijzende woorden en ondanks Willibrords kloostergelofte van standvastigheid van verblijfplaats, kreeg Willibrord toch toestemming van zijn abt om te vertrekken. In 678 reisde hij naar het land dat als "land van geleerden en heiligen" in trek was bij vele Angelsaksische monniken. Hij sloot zich aan bij het klooster Rath Melsigi, in 'Clonmelsh in Co.Carlow'³⁹ in het zuidoosten van Ierland. Bisschop en abt van het klooster was Egbert, een wijze en gelovige man die net als Willibrord van adellijke afkomst was. 'Vooral de faam van Egbert deed Willibrord besluiten aan Egbert opnemng te verzoeken in de abdij.'⁴⁰ Volgens hagiograaf Alcuin werd Willibrord in dit klooster twaalf jaar lang opgeleid temidden van leraren die uitmuntten zowel in een vroom kloosterleven als in heilige onderricht.⁴¹ Willibrord werd geroepen de Heer op bijzondere wijze na te volgen. In Rath Melsigi werd hij, in het jaar 683 of in 688, tot priester gewijd door abt Egbert.

In klooster Rath Melsigi raakte Willibrord vertrouwd met de Ierse gewoonten en de Columbaanse monniktraditie. Of hij zijn kruinschering naar Ierse traditie wijzigde, in een kaal geschoren voorkant van het hoofd met een kring van lang haar aan de achterkant, is onbekend. De regel van Columba werd gekenmerkt door een zwaar boeteleven met vele kastijdingen, een strenge ascese, en een nadruk op martelaarschap.

A mind prepared for red martyrdom (that is death for the faith)
A mind fortified and steadfast for white martyrdom (that is ascetic practices)⁴²

Hoewel monniken geen persoonlijke bezittingen mochten hebben, was Willibrord in het bezit van een relikwie. Het was een staak waarop het hoofd van de vermoorde christelijke koning Oswald door de heidenen tentoongesteld was. Toen Willibrord leefde in het klooster in Ierland, werd hij eens bezocht door een zieke met het verzoek hem te genezen met deze Oswaldrelikwie.

In de Engelse vertaling van Beda's Ecclesiastical History of the English Nation:

Said he:

We have heard that there was in your nation a king, of wonderful sancity, called Oswald, the excellency of whose faith and virtue is become renowned even after his death by the working of miracles. I beseech you, if you have any relics of his in your custody, that you will bring the same to me; in case the Lord shalle be pleased, through his merits, to have mercy on me.

I [Willibord] answered:

I have indeed some of the stake on which his head was set up by the pagans, when he was killed, and if you believe, with a sincere heart, the Divine Goodness may, through the merit of so great man, grant you a longer term of life here, and render you worthy of admittance into eternal life.

³⁹ R. Everard, 'The way that I went', in *In-Nuachta, Tijdschrift van de vereniging Nederland-Ierland*, jaargang XIII, nr.1, juni 1997, 45

⁴⁰ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 16

⁴¹ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 4

⁴² from A.W. Haddan and W. Stubbs, 'Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland II', i, Oxford, 1873, 119-121 in Internet Medieval Source Book <http://www.fordham.edu>

He answered immediately that he had entire faith therein. Then I [Willibrord] blessed some water, and put into it a chip of the aforesaid oak, and gave it the sick man to drink. He presently found ease, and, recovering of het sickness, lived a long time after; and, being entirely converted to God in heart and actions, wherever he came, he spoke of the goodness of his merciful Creator, and the honour of His servant.⁴³

Abt Egbert was een man met missionaire ijver. In de lente van 690 vatte abt Egbert het plan op om een groep op tocht te zenden om het Evangelie te verkondigen aan volkeren die dat nog niet gehoord hadden. Dat was een mooie kans voor Willibrord om zijn idealen verder vorm te geven. De 33-jarige Willibrord wilde het klooster verlaten om vreemdeling te zijn in den vreemde. Willibrord liet zich hierin, net als zovele Ierse monniken, inspireren door de oudtestamentische verhalen en in het bijzonder door de opdracht van God aan Abraham.

Ga gij uit uw land, en uit uw maagschap, en uit uws vaders huis, naar het land, dat Ik u wijzen zal.

En Ik zal u tot een groot volk maken, en u zegenen, en uw naam groot maken; en wees een zegen!

En Ik zal zegenen die u zegenen, en vervloeken die u vervloekt; en in u zullen alle geslachten des aardrijks gezegend worden. (Gen.12,1-3)

Wat Willibrords geloof kenmerkte was dat hij zich door God aangesproken wist. Hij stelde vertrouwen in God en zag Hem als betrouwbare bondgenoot. Willibrord gaf gehoor aan de opdracht van God en trok uit om op weg te gaan naar het land dat God hem wijzen zou. In het reizen zelf lag het hart van de onderneming en daarin lag ook de beloning. In het zwerven lag een mystieke ervaring waarin hij kon ervaren dat God, wiens naam is JHWH *Ik zal er zijn*, met hem meetrok.

Egbert –die als abt sprak namens de Heer– zond een twaalfkoppige groep onder leiding van Willibrord naar *Frisia*. Willibrord was niet de eerste zwervende monnik die Friesland aan zou doen. Eerder waren Wickberht⁴⁴ en Wilfrid⁴⁵ al bij het volk der Friezen geweest. De Friezen bewoonden een gebied tussen de rivier de Eems in het Noorden en de rivier de Schelde in het Zuiden. De Friezen waren veeboeren en handelaren in vee, vis, zuivel, laken, huiden en wol. Ook glas, aardewerk, wijn uit de Elzas, zout, wapens en slaven werden verhandeld. Handelswaar werd per schip over de Noordzee en langs de Rijn vervoerd. De Friezen hadden handelscontacten met Denemarken, Zweden, Byzantium, de Mohammedaanse wereld, en met Engeland. ‘De taal was bij de communicatie tussen Engelsen en Friezen was geen probleem omdat het verschil tussen de beide talen niet groot was.’⁴⁶

⁴³ Beda, *Ecclesiastical History of the English Nation*, boek 3, hoofdstuk 13

⁴⁴ In het verleden had Egbert al plannen gehad om de taak op zich te nemen het Woord van God te brengen aan volkeren die dat nog niet gehoord hadden. Zijn oog was gevallen op de Germaanse stammen op het vasteland van Europa. Egbert had monnik Wickberht naar Frisia gezonden om er het Evangelie te prediken. De Friese Koning Radboud bekeerde zich tot het christendom en wilde zich laten dopen. Toen hij echter vernam dat hij zijn Germaanse voorvaderen niet zou ontmoeten in de hemel, zag hij af van de doop omdat hij niet van zijn voorvaderen gescheiden wilde zijn in de hemel. Na twee jaar keerde Wickberht terug naar abt Egbert.

⁴⁵ In de winter van 678 was Wilfrid door de Friese koning Aldgisl ontvangen. Hij had er korte tijd gepredikt en vele mensen gedoopt. Als motief voor de overgang naar het christendom werd de voorspoedige visvangst gegeven en de buitengewoon rijke oogst in dat jaar. Zij schreven die toe aan de tussenkomst van de God die Wilfrid predikte. Net zoals andere Germanen, zochten ook de Friezen een machtige en goede God die hen goedgezind was. Parafraze R.R. Post, *De overgang van de friezen tot het christendom*, 's Hertogenbosch, z.j., 17

⁴⁶ Parafraze Th. Siebs, ‘Zur Geschichte der englisch-friesischen Sprache’, Halle a.d. Saale, 1889, in W. Lampen o.f.m., *Willibrord en Bonifatius*, Amsterdam, 1939, 11

4. Schets van persoonlijkheid, godsbeeld en spiritualiteit van Willibrord als 33- jarige jongeman

Willibrord ging voor het eerst sinds vele jaren buiten het klooster leven. Het leefpatroon van het klooster zette hij ook buiten het klooster voort; ascese, gebed, Bijbellezen, waken, werken en psalmen lezen bleven een centrale plaats innemen in zijn leven. De groep monniken waarmee Willibrord de Noordzee op ging had zelfs een gewijde plank bij zich, die als altaar werd gebruikt om in de open lucht Eucharistie te kunnen vieren. 'Willibrords privé-leefstijl was er een van waken en bidden, vasten en psalmen zingen.'⁴⁷ Willibrord wilde de Heer navolgen en streefde een leven na van persoonlijke heiligheid.

Willibrord getuigde als een dienaar Gods van zijn geloof. Om te getuigen namens God was, naast geloof, een gedegen kennis van het Oude Testament en het nieuwe Testament van belang. Op Willibrords kalender stonden vier gebeurtenissen vermeld uit het Oude Testament die wij nu niet meer vieren: het offer van Isaäk, de drie jongens in de oven, de uittocht van Noach uit de ark, en de Maccabese broeders.⁴⁸

Zijn biograaf Alcuin beschreef Willibrord als een ideale man. 'Hij had een behoorlijk postuur, een eerzame gelaatsuitdrukking, een beminnelijk gezicht en een blij hart. Hij was wijs in zijn raadgevingen, prettig om naar te luisteren, hij gedroeg zich evenwichtig, en was krachtig in alles wat hij voor God deed.'⁴⁹ Vele mensen met wie hij in contact kwam werden tot hem en zijn boodschap aangetrokken.

Willibrord wilde de exclusiviteit van zijn God verdedigen. Hij kon geen enkel begrip opbrengen voor andere goden, visies en religies. 'Willibrord zag zichzelf als representant van de Drieënige God die geen andere goden naast zich duldde en geen afwijking verdroeg.'⁵⁰ Willibrord trok niet alleen ten strijde tegen het veelgodendom - 'heidenen keken niet op een god meer of minder'⁵¹ - maar ook tegen de christelijke tolerantie ten aanzien van de heidense goden en riten. Zo vertelde Beda van een vorst die besloten had de Heer te gaan vereren zonder de vroegere goden van de hand te doen.

Zo had de man in één tempel zowel een altaar voor het offer van Christus als een altaar waarop de offers voor de demonen gelegd werden.⁵²

Het beeld dat vele christenen in de gekerstende wereld van die tijd voor ogen hadden als zij het woord 'God' hanteerden was een godsbeeld waarin ruimte was voor vele goden naast de

⁴⁷ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 24

⁴⁸ H.A. Wilson, *The calendar of St. Willibrord; a Facsimile with Transcriptions, Introduction, and Notes, facs. I en II*, London, 1918

⁴⁹ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 24

⁵⁰ A. Jelsma, 'Het godsbeeld van Willibrord', in P. Bange en A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn kerk; voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres Nijmegen, 28-30 september 1989*, Nijmegen, 1990, 59

⁵¹ A. Jelsma, 'Willibrord, geloof en cultuur', in *Koskoms+Oekumene; maandblad gewijd aan het samenleven in kerk en wereld*, 01/90, 7

⁵² A. Jelsma, 'Het godsbeeld van Willibrord', in P. Bange en A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn kerk; voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres Nijmegen, 28-30 september 1989*, Nijmegen, 1990, 57

Ene, christelijke God: een inclusief godsbeeld. ‘Tegenover dit inclusieve godsbeeld kwam Willibrord in het geweer.’⁵³

Willibrord benadrukte - naast het geloof in de Ene, unieke God - het eeuwig leven en de hemelse vreugde. Net als vele christenen verbond ook Willibrord de opstanding uit de doden met de komst van een *nieuwe schepping buiten onze ruimte en tijd*.

Als Zijn dienaar getuig ik voor u vandaag, dat u zich van de ijdelheid der oude dwalingen die uw voorouders vereerden moge afkeren, en gelovend in de ene almachtige God, en onze Heer Jezus Christus en gedoopt in de bron des levens, al uw zonden afwast en na alle onrechtvaardigheid en boosheid vaarwel te hebben gezegd, voortaan zult leven als een nieuw mens in alle eenvoud, rechtvaardigheid en heiligheid. Als u dit doet zult u met God en de heiligen de eeuwige glorie bezitten. Wanneer u mij echter veracht, die u de weg van het heil hebt getoond, weest er dan verzekerd van, dat u eeuwige straffen en helse vlammen zult lijden met de duivel aan wie u gehoorzaamt.⁵⁴

Willibrords omzwervingen waren ingegeven door een bijzondere spiritualiteit die kenmerk was van de Ierse kloostertraditie: de behoefte om alles op te geven omwille van de Heer en zo de eeuwige glorie en het hemels vaderland te verdienen.

In Willibrords spiritualiteit domineerde uiteindelijk de Ierse component, zoals blijkt uit zijn keuze voor een leven als *monachus peregrinus*, als een in den vreemde rondzwervende en predikende monnik.⁵⁵

⁵³ Parafraze A. Jelsma, ‘Het godsbeeld van Willibrord’, in P. Bange en A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn kerk; voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres Nijmegen, 28-30 september 1989*, Nijmegen, 1990, 59

⁵⁴ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 11

⁵⁵ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 184

5. Contacten met Friezen, Franken en de bisschop van Rome

De Germaanse Friezen, waar Willibrord naar toe reisde, kenden meerdere goden, godinnen en geesten.⁵⁶ In tempels en kleine huizen werden zij aanbeden. De Friezen hadden heilige plaatsen in de natuur zoals open plekken in het woud, *loh*, waar heilige paarden graasden en bronnen, wateren, graven, bomen en kruisingen van wegen.⁵⁷ Daar werd aan de goden geofferd. Ook mensen werden geofferd, hetgeen een gebruik was dat ook de Franken in de zesde eeuw nog kenden.⁵⁸ De wil van de goden werd uitgevorst door het werpen van uit beukenhout gesneden lotstaafjes, *runen*⁵⁹, waarin bijzondere tekens gekerfd waren. De priester wierp het staafje, las het en verklaarde de wil der goden, die onvoorwaardelijk opgevolgd werd.⁶⁰

Het volk der Friezen kenden vele cultische rituelen en gebruiken. Uit een -uit de achtste eeuw stammend- Vaticaans handschrift '*Utrechtse doopbelofte en lijst van heidense en bijgelovige gebruiken*' vallen enkele gebruiken en rituelen te herleiden.⁶¹ Op deze lijst staan o.a. vermeld: zienerij, toverspreuken, offers voor sommige heiligen, godenbeelden uit deeg, waarzeggerij, over het geloof dat vrouwen de maan kunnen lezen zodat ze mensen het hart uit kunnen nemen en vuiligheden in februari.⁶²

De Friezen kenden een volksvergadering, *het ding*, van edelen en vrije mannen die het volk vertegenwoordigden. De koning besliste samen met deze raad over alle zaken die de gemeenschap raakten. De volksvergadering besliste niet alleen over de verdeling van de grond, zij besliste ook over oorlog, zij sprak recht, zij ging over de religie en over de verering van de goden. De goden bepaalden de voor- en tegenspoed van de hele stam waarmee de verering van de goden een publieke aangelegenheid was. De rechtspraak verliep volgens het gewoonterecht, dat later, in 790, in opdracht van Karel de Grote werd vastgelegd in het Wetboek der Friezen, *Lex Frisionum*⁶³. Een passage uit dit wetboek illustreert hoe schendingen van heiligdommen werden afgehandeld.

Wie in een heiligdom inbreekt en daar een van de heilige voorwerpen wegneemt, wordt naar de zee gevoerd, en op het zand, dat door de vloed bedekt wordt, worden zijn oren gekloofd, en wordt hij gecastreerd en ten offer gebracht aan de god, wiens tempel hij onteerde.⁶⁴

⁵⁶ Goden zoals Odin/Wodan/Nikaar/Hnikar/Nikuz (de god die de wereld beheerste, god van oorlog en dood die de oorlogsgevallenen in het Walhalla bracht, god van wijsheid, god van zee); Tyr/Tiwaz/Teiwas/Ziu/Thincsus (de god van de volksvergadering –het ding-, de god van oorlog en recht); Freyr/Ing/Yngi (de vredesgod en dappere strijder); Frija (de vruchtbaarheidsgodin die de seksuele driften belichaamde); Hludana; Fosite, en Baduhenna. Ook kenden zij land-bos- en watergeesten.

⁵⁷ Parafrase W. Lampen o.f.m., *Willibrord en Bonifatius*, Amsterdam, 1939, 34-36

⁵⁸ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 64

⁵⁹ Bij belangrijke beslissingen werd de wil van de goden onderzocht door het lot te werpen. Ook wanneer onduidelijk was wie een moord gepleegd had, kon door loting een verdachte aangewezen worden. Het lot werd door een priester geworpen.

⁶⁰ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 63, 66

⁶¹ Opgesomde punten op de index zijn een christelijke selectie van zaken die tot ergernis van kerkelijke leiders voortleefden onder Friese Christenen.

⁶² Wellicht is hier het Germaanse lentefeest bedoeld, om Koning Winter te verdrijven en ruim baan te maken voor de Vruchtbaarheid

⁶³ zie voor dit wetboek en boetebedragen: <http://www.kees.nl/lex/index.html>

⁶⁴ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum, 2005, 58

Voor Willibrord was het van belang om bij zijn peregrinatio aandacht te besteden aan de nuttigheidsaspecten van religie. De Germaanse goden bepaalden het heil van de stam en het was voor de Friezen van groot belang dat dit heil gegarandeerd zou blijven als zij overgingen naar de nieuwe God van het christendom. 'De nieuwe god moest de heilzame vrede kunnen garanderen, het geordende zedelijk leven dragen en vruchtbaarheid schenken.'⁶⁵

Met de Friese koning Radboud brak een periode aan die gekenmerkt werd door strijd van de Friezen tegen de (christelijke) Franken. In 690 namen de Franken het rivierengebied in; vermoedelijk werd de Oude Rijn – de oude grens van het Romeinse rijk – de noordgrens van het rijk der Franken.⁶⁶ In datzelfde jaar, 690, reisde Willibrord samen met elf gezellen over de zee naar Gallië; het rijk der Franken *Francia*. De groep bestond, naast Willibrord zelf, mogelijk verder uit de zachtmoedige Swithberht, de gebroeders Ewald, Wiro, Otger, wellicht Plechelmus en Werenfried, Adalbert – van wie verteld werd dat hij een koningszoon was⁶⁷ –, en Laurentius Virgilius.⁶⁸

In naam van de Heer kwam Clemens Willibrord in het jaar 690 na de menswording van Christus over zee naar Francia.⁶⁹

Willibrord noemde als reisdoel niet *Frisia* maar *Francia*. De plaats waar de groep landde was het mondingsgebied van Maas en Rijn, dat deel uitmaakte van het woongebied van de Friezen. Mogelijke landingsplaatsen waren Katwijk – bij het Romeinse fort Brittenburg aan de monding van de Rijn –, Walcheren en Grevelingen. Een latere abt van klooster Echternach, Thiofried, noemde als landingsplaats Grevelingen: 'het zeedorp *Gravalinga*'.⁷⁰

Willibrord volgde de normale procedure van zijn tijd en vroeg de autoriteiten toestemming om als verkondiger aan de slag te gaan. Hij hoopte dat de zending meer kans van slagen zou hebben nu de Frankische hofmeier⁷¹ Pepijn II van Herstal het zuidelijk deel van Friesland beneden de Lek op koning Radboud had veroverd

Volgens de Angelsaksische en de Iers-Schotse traditie was het in de toenmalige gezagsverhoudingen noodzakelijk eerst de koning of diens plaatsvervanger te bezoeken en daar verlof te vragen voor de prediking. Zo deed Augustinus, zo deed Columbanus, zo deed ook Willibrord.⁷²

Bij de Friese autoriteiten zou hij weinig kans maken want hij zou gezien worden als vriend van de christelijke vijand. Bij de Frankische hofmeier Pepijn II, die de pacificatie en kerstening van de veroverde gebieden nastreefde, was hij welkom. Pepijn II gaf hem toestemming om te prediken en wees hem een gebied toe. Willibrords werkterrein werd *Frisia citerior*, een gebied tussen de grote rivieren met als uiterste noordpunt Utrecht. 'Pepijn II

⁶⁵ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 26

⁶⁶ <http://www.ru.nl/ahc/vg/html/vg000310.htm>

⁶⁷ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 65

⁶⁸ Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 93

⁶⁹ handschrift van Willibrord in de marge van de kalender van Willibrord

⁷⁰ Thiofried, c.5 in A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 94

⁷¹ 'chief minister called the mayor of the palace of the Frankish king, a Merovingian' J.H. Lynch, *The Medieval Church; a brief history*, Harlow-New York, 1992, 56

⁷² Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 97

verleende de groep de opperste bescherming van het rijksgezag zodat niemand de predikers zou molesteren, en stelde vele weldaden in het vooruitzicht aan hen die het geloof zouden aannemen.⁷³ Nadat Willibrord Pepijn II – die Keulen had als zetel van zijn politiek macht⁷⁴ – bezocht had, reisde hij naar het klooster van Amandus in Antwerpen. Waarschijnlijk trok hij vanuit deze basis richting Frisia.

Voor hun reizen maakten de monniken gebruik van paarden. Zij hadden tenten bij zich, proviand, boeken, liturgisch vaatwerk en gewaden. Tijdens hun tochten reed een Frankische militaire escorte met hen mee om hen te beschermen. Willibrord droeg altijd een gouden kruis tijdens zijn reizen en ook het Oswaldrelikwie nam hij met zich mee.

Alcuin vertelde over de wonderen tijdens Willibrords peregrinatio: Willibrord reisde eens langs een kuststrook waar, in verband met de getijdenstroming, zoet water een schaars goed was. De mensen leden er onder gebrek aan drinkwater. Ook de metgezellen hadden vreselijke dorst. Willibrord zag de nood, riep een van hen en beval hem in zijn tent een kleine greppel te graven, waarbij Willibrord ‘op zijn knieën tot God bad, die voor het volk in de woestijn water uit de rots deed stromen, dat hij zijn dienaren met dezelfde barmhartigheid water zou geven uit de zanderig grond’.⁷⁵ Zijn gebed werd verhoord. Uit de zanderige bodem welde zoet drinkwater op en de dorstigen konden worden gelaafd.⁷⁶

Willibrord en de zijnen werden al snel met allerlei problemen geconfronteerd. Voor het sacrament van het vormsel en voor kerkwijdingen was een bisschop noodzakelijk. Er was echter in de groep geen bisschop aanwezig. De monniken besloten dat één van hen, Swithberht (Suidberht), zou vragen om de bisschopswijding. In 691/2 reisde hij naar Engeland en werd daar door Wilfrid - in 692 of 693⁷⁷ - tot bisschop gewijd. Toen Swithberht terugkeerde, gebeurde er iets vreemds. In plaats van terug te keren naar de groep, reisde hij door naar het volk der Bructiërs, in een gebied dat buiten het machtsbereik van de Franken lag. Een ander probleem waarmee de groep geconfronteerd werd was dat er geen relieken van heiligen voorhanden waren. De verering van heiligen was een belangrijk onderdeel van het godsdienstig leven in de Middeleeuwen. Heiligen beschikten over krachten waarmee zij in de geschiedenis konden ingrijpen. Hun kracht school met name in hun relieken.

Relics were the main channels through which supernatural power was available for the needs of ordinary life. Ordinary men could see and handle them, yet they belonged not to this transitory world but to eternity (...) Among all the objects of the visible, malign, unintelligible world, relics alone were both visible and full of beneficent intelligence.⁷⁸

Koningen trachtten relieken te verwerven en droegen ze in hun kroon en op het lichaam. In de reliekencollectie van de koning lag de veiligheid van het hele koninkrijk. Relieken bevonden zich ook in elke christelijke kerk. Ze werden geplaatst in het altaar van de heilige onder wiens bescherming het kerkgebouw stond. Het bezit van relieken was noodzakelijk bij de uitvoering

⁷³ Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 98

⁷⁴ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 90

⁷⁵ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 16

⁷⁶ Volgens een legende speelde dit wonder in Heiloo.

⁷⁷ H.A. Wilson, *The calendar of St. Willibrord; a Facsimile With Transcription, Introduction, and Notes*, London, 1918, vii. Zie ook Bede, *H.E.*, V, xi

⁷⁸ R. Southern, ‘Western Society and the Church in the Middle Ages’, Harmondsworth, 1970, 31 in Y. Hen, *Culture & Religion in Merovingian Gaul ad 481-751*, Leiden-New York-Köln, 1995, 108

van de missieactiviteiten, die immers uit konden lopen op de bouw van kerken. De monniken besloten één van hen, Willibrord, in 691, naar Rome te zenden om relieken te verwerven. Willibrord wilde tevens aan de bisschop van Rome toestemming vragen voor de dienst van het Woord, *missio canonica*. Paus Sergius I gaf Willibrord zijn zegen en met relieken van Sebastianus keerde hij in 692 vanuit Rome terug in Friesland.⁷⁹

⁷⁹ De relieken liggen thans in Emmerik in een schrijn met het opschrift: he svnt reliquae quas scs willibrord vs rome a papa sergio accepit et embriki transportavit. A.G. Weiler, *Willibrords missie*, Hilversum, 1989, 99

6. Over de methode en inhoud van Willibrords prediking en over zijn voorbeeld in Walcheren

Het lijkt erop dat Willibrord en de zijnen aan de slag gingen volgens een plan van aanpak. Hij vroeg toestemming aan de paus en aan de wereldlijke autoriteiten. ‘Waarschijnlijk was hij zich bewust van de instructies van paus Gregorius de Grote aan de monnik Augustinus. Zoals Augustinus deed bij zijn aankomst in Brittannië, zo deed Willibrord bij zijn aankomst ook.’⁸⁰ Zo vroeg Willibrord ook toestemming aan de autoriteiten om als rondzwervende monnik te prediken. Hofmeier Pepijn II van Herstal gaf hem toestemming, nam hem onder zijn bescherming en gaf hem vrijbrieven en een gewapende escorte mee. Pepijn II zag het christendom als een belangrijke, verbindende factor binnen het grote rijk van de Franken. Het christendom bood de gelegenheid een zekere eenheid te scheppen en daarmee een versteviging van de koninklijke macht. Om de Friezen te helpen bekeren, schonk Pepijn II gunsten, *beneficia*, aan diegenen die het geloof wilden aannemen. Zo ontving elke dopeling tien munten.

Vooraf de edelen en vrije mannen van het Friese volk werden met schenkingen en maatschappelijke voorrechten bevoordeeld. Friese edelen inden de tempelgiften, waren veelal eigenaar van een heiligdom en waren volksvertegenwoordigers in de volksvergadering. Willibrord richtte zich speciaal op hen. Als zij zich zouden laten dopen, zou het Friese volk hen in die stap volgen.

Ongetwijfeld waren de *beneficia* bestemd voor de toplaag in de Friese samenleving. De Frankische machthebbers hebben de Friese adel overstelpt met schenkingen en hebben hen op deze manier aan zich weten te binden. De inheemse groten zijn daardoor overgehaald tot een acceptatie en ondersteuning van het Frankische regime. En hun erkenning van het nieuwe gezag was volledig, in die zin dat het ook de overname inhield van het door de Franken beleden geloof.⁸¹

Relieken speelden een belangrijke rol in het kersteningproces. Willibrord had de kracht van de relieken van koning Oswald ervaren toen God het genezingswonder deed door Zijn dienaar Willibrord, toen deze nog in het klooster in Rath Melsigi leefde.

Relics and saints had always played a central part in the christianisation process. They were not only popular in their appeal to the uneducated pagan population, but they were also flexible enough to be an essential and effective instrument in the war against paganism and superstitions. Willibrord realised the power of the saints and their relics, and so his first step after arriving in Frisia was to visit Rome and bring some relics back with him from the Pope. Furthermore, his calendar is well equipped with saints' days. Although probably not all of them were celebrated, since it is hard to imagine Utrecht feasting for more than a hundred days a year, they were ready for use in times of need.⁸²

Willibrord predikte het Woord Gods aan wie hij ontmoette. Waarschijnlijk baseerde hij zijn prediking op het Oude en Nieuwe Testament, het Onze Vader-gebed en de geloofsbelijdenis van Nicea. Doel van Willibrords prediking was enerzijds de bestrijding van de heidense

⁸⁰ Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 160

⁸¹ Parafrase E. Honée, *Willibrord, asceet en geloofsverkondiger*, Zoetermeer, 1995, 35

⁸² Y. Hen, *Culture & Religion in Merovingian Gaul ad 481-751*, Leiden-New York-Köln, 1995, 104, 105

opvattingen en het geloof in de beschermende macht van de goden. Anderzijds was zijn doel de verkondiging van de Ene, Almachtige God, het Evangelie, de verrijzenis van Christus Jezus, en de geloofsbelijdenis. Willibrord schetste bij zijn prediking een contrast tussen de vele Germaanse goden en de Ene, almachtige, christelijke God. Zijn prediking zette hij kracht bij door Germaanse heiligdommen te vernielen en door machtige daden te doen in de Naam van God.. ‘Zoals het uitblijven van de wraak der goden het geloof van het publiek in hen moest ondermijnen, zo waren omgekeerd de heilzame wonderen erop gericht de omstanders te brengen tot het vertrouwen in de sterkere God van de christenen.’⁸³

Willibrords persoonlijkheid zal indruk gemaakt hebben op de Friezen: een ontwikkelde, hoogstaande man uit een ander land die in alle soberheid en ascese leefde voor zijn geestelijke taak en voor God. ‘Omringd door zijn helpers, gehuld in een priesterlijk gewaad, voorzien van boeken, sieraden en een kruis, probeerde hij de meerwaarde van hun [christelijke] boodschap met woord en rituelen aan hun gehoor over te brengen.’⁸⁴

Willibrord gaf door zijn woorden en daden een voorbeeld van het christelijk leven. Op het eiland Walcheren kon hij een voorbeeld stellen van het aloude christelijke onderscheid tussen zondaar en zonde. Willibrord moest zijn optreden hier echter bijna met de dood bekopen. Toen hij de verering van Germaanse goden zag, wat mensen in zijn ogen kapot maakte, raakte hij buiten zichzelf en ontstak in een heilige woede. Willibrord dacht dat het laatste oordeel spoedig op komst was en wilde zoveel mogelijk mensen redden van een eeuwige ondergang. Dat doel heiligde alle middelen.

Toen de eerbiedwaardige man [Willibrord] op een missiereis was kwam hij bij een zekere plaats die Walichrum heette, waar nog een heiligdom van het oude bijgeloof stond.⁸⁵ Toen de man Gods dit in zijn vurige ijver verbrijzelde voor de ogen van de bewaker van dit heiligdom, sloeg deze, in zeer grote woede ontstoken, alsof hij het onrecht zijn god aangedaan wilde wreken, in een opwelling van zijn waanzinnige geest met het zwaard op het hoofd van de priester van Christus. Maar omdat God zijn dienaar beschermde, liep hij geen enkel letsel op van de slag. Toen zijn metgezellen dit echter zagen, kwamen zij aanrennen om dit brute geweld van deze goddeloze man met de dood te straffen. Maar door de vroomgezinde man Gods werd de schuldige uit hun handen bevrijd en hij liet hem gaan; op dezelfde dag nog kwam hij echter in de macht van een duivelse geest en op de derde dag eindigde hij op ongelukkige wijze zijn leven. En omdat de man Gods naar het gebod van de Heer het onrecht hem aangedaan niet zelf wilde wreken, werd dit des te sneller door God gewroken, zoals Hij gezegd heeft over het onrecht, dat de goddelozen zijn heiligen niet vrezen aan te doen: ‘Mij komt de wraak toe, Ik zal het vergelden, spreekt de Heer’. (Rom. 12,19)⁸⁶

In de ogen van Willibrord was het heiligdom op Walcheren een vorm van godsverering die mensen in een kwaadardige ban hield. Deze zonde diende met alle kracht bestreden te worden. De bewaker evenwel diende barmhartig en vergevend tegemoet getreden te worden. Alcuin, die deze gebeurtenis beschreef, gaf deze geschiedenis een theologische duiding door te verwijzen naar een godsspraak van de Heer ‘Mij komt de wraak toe, Ik zal het vergelden.’ Het was niet aan Willibrord om wraak te nemen. Integendeel: het was aan Willibrord om

⁸³ E. Honée, *Willibrord, asceet en geloofsverkondiger*, Zoetermeer, 1995, 35

⁸⁴ Parafrase J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum, 2005, 56

⁸⁵ waarschijnlijk een beeld van godin Nehalennia

⁸⁶ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 14

mensen vergevend nabij te zijn. Helaas is van Willibrords praktijk van zondevergeving geen geschreven materiaal bewaard gebleven.

We mogen gerust aannemen dat Willibrord in zijn praktijk van zondenvergeving gehandeld zal hebben zoals dat in de Angelsaksische en Ierse wereld gebruikelijk was. Aan het einde van de zevende eeuw waren in Ierland boeteboeken bekend waarin zonden bijeengebracht waren en de bijpassende boete voor elke zonde. Priesters konden dit boek gebruiken om zich een oordeel te vormen over de toe te passen strafmaat bij hun penitenten. We mogen aannemen dat Willibrord zulke boetelijsten, *canon poenitentialis*, tot zijn beschikking had.⁸⁷

Het toedienen van het sacrament van het doopsel nam een belangrijke plaats in in het missioneringswerk van Willibrord. Willibrord doopte mensen om hen te redden uit de handen van de duivelse vijand en hen veilig te stellen voor een leven in Christus. Alcuin schreef over de doop van dertig Deense slaven: 'Willibrord waste hen die hij in de christelijk leer had onderwezen in de levensbron (...); zo wilde hij de listigheid van de oude vijand voorkomen en deze gewonnen zielen versterken door de sacramenten des Heren.'⁸⁸

Willibrord doopte vele mensen ter plekke door onderdompeling in bron of rivier. Idealiter werd de doop in de Paasnacht voltrokken, door middel van onderdompeling in het water van de doop, de belijdenis van het geloof en zalving van de dopeling. De bevestiging door de bisschop, *confirmatio*, volgde. Het doopkleed werd overhandigd evenals een bovenkleed en een geschenk van tien munten. Daarna volgde gebed, handoplegging, zalving en een vredeskus.⁸⁹ Peetouders hadden een belangrijke plaats in het doopritueel. Zij stonden in voor het geloof van de dopeling, signeerden de dopeling met het kruisteken, reikten offergaven aan en spraken de geloofsbelijdenis en het Onze Vader-gebed uit.

De peetouders hadden volgend de *Ordo Romanus XI* een bijzondere plaats in de dooprituelen. (...) De dopeling gold als adoptiefkind, voor wie peter en meter de zorg voor zijn christelijke vorming op zich genomen hadden. Zij werden geestelijke verwanten, hetgeen zelfs tot huwelijksbeletsel werd.⁹⁰ Anderzijds was het peetschap ook een manier om verbintenissen tot stand te brengen tussen families onderling. (...) De dooprituelen droegen aldus bij tot het opbouwen van de christelijke samenleving.⁹¹

Het doopritueel werd voorafgegaan door de afzwering van de duivel. In de *Utrechtse doopbelofte* werd de afzweringformule beschreven: *Ik verzaak de duivel, alle duivelsgeld, alle duivelswerk, alle duivelswoord, Donar, Wodan en Saxnot en alle demonen die hun maten zijn*. Dit ritueel vond plaats op de morgen van paaszaterdag. Daarna signeerden de peetouders de dopeling met het kruisteken, de acolythen spraken exorcistische gebeden uit en de priester signeerde de dopeling met het kruisteken.⁹²

Het nieuw aangenomen geloof diende zich in daden te uiten. De dopeling moest onder andere beloven af te zien van echtbreuk, wellust, moord, diefstal en dronkenschap.

⁸⁷ Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 175-177

⁸⁸ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 9

⁸⁹ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 172

⁹⁰ J.H. Lynch, *Spiritual kinship and sexual prohibitions in early medieval Europe*, California, 1980 in A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 175

⁹¹ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 175

⁹² A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 172

Voor de gelovigen werden vele regels opgesteld. Zo waren er kledingvoorschriften, leefvoorschriften, eetvoorschriften en regelingen betreffende de verhouding tussen man en vrouw. Beschreven werden perioden van onthouding, echtscheiding, echtbreuk, verbreken van verloving en verwantschapsgraden. Allerlei daden werden beschreven die vallen onder de onkuisheid zoals geslachtsverkeer van een getrouwde man met een maagd, met een getrouwde vrouw, met beesten, masturbatie, sodomie, homoseksueel of incestueus verkeer met moeder, zuster, broer of eigen zoontje.⁹³

Door de vele voorschriften en regels voor christenen werd er een contrast gecreëerd tussen christenen en niet-christenen. Voor veel pasgedoopten bleven de Germaanse godsdienst en de oude gebruiken echter belangrijk. Er ontstond een vermenging van godsdienstige opvattingen. Zo zagen vele Friezen Christus Jezus als *Druhtin*, een heldhaftige leider van een groep volgelingen; als een held die het volk naar het heil kon voeren. De bekendste uiting van het Germaanse christendom was een gezang uit c.830 '*de Heliand*'. In deze Evangelieharmonie werd Christus Jezus bezongen als een strijdbare, nationale held.⁹⁴

Voor de Heiland wilde Willibrord een nieuwe kerk bouwen. Niet alleen werden er nieuwe, christelijke kerken in gebruik genomen, ook de oude Germaanse tempels werden voor de christelijke eredienst gebruikt. Van de andere religie werd behouden wat niet direct in strijd was met het Evangelie. De ingebruikname van de tempels en de vernietiging van godenbeelden was een gewoon verschijnsel van de missieprediking. Er lag zelfs een richtlijn van paus Gregorius de Grote (590-604) aan ten grondslag.

Aan deze brief ging een vraag vooraf: wat te doen met de heidense tempels en godenbeelden die de monniken ontmoeten bij het bekeringswerk? Gregorius antwoordde dat 'men de tempels tot kerken zal wijden en de godenbeelden moeten worden vernietigd. De tempels moesten met wijwater worden besprenkeld en aldus gereinigd voor de christelijke eredienst. Er moesten altaren in gebouwd worden en relieken moesten er een plaats krijgen. Op deze wijze zouden de mensen gemakkelijker naar de plaatsen komen die zij gewend waren te bezoeken, maar nu om de ware God te erkennen en te aanbidden'. Paus Gregorius gedoogde aldus een godsdienstige tolerantie waarbij hij steunde op Lev. 17, 1-9. Hij was ervan overtuigd dat het einde van de wereld op handen was en God moest de mensen aantreffen als heiligen.⁹⁵

Probleem bij de kerkbouw en ingebruikname van de Germaanse tempels voor de christelijke eredienst was, dat de hiervoor benodigde bisschop nog altijd niet voorhanden was.

⁹³ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 179

⁹⁴ O.J. de Jong, *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk, 1980, 92

⁹⁵ Beda HE ii 13 in A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 44

7. Tweede reis naar Rome en wijding tot bisschop van het volk der Friezen

Drie jaar na zijn eerste reis naar Rome, reisde Willibrord er opnieuw heen. De groep monniken had hier al langer op aangedrongen omdat de behoefte aan een monnik die bekleed was met het bisschopsambt zich nog steeds deed voelen. Ook Pepijn II drong bij Willibrord aan op de bisschopswijding, waarschijnlijk omdat 'Pepijn II voor de toekomst dacht aan de wijding van andere bisschoppen die in een aartsbisdom zouden worden ingevoegd, vergelijkbaar met het Gallische Lyon.'⁹⁶ Willibrord was echter terughoudend omdat hij van mening was niet te beschikken over de kwaliteiten en eigenschappen die voor dit ambt noodzakelijk zijn.

Paulus somt de voor het bisschopsambt vereiste kwaliteiten en eigenschappen op: [christen], onberispelijk, de man van één vrouw, matig, verstandig, beschaafd, gastvrij, bekwaam om te onderwijzen, niet aan de wijn verslaafd, niet opvliegend, inschikkelijk, niet strijdlustig, niet geldzuchtig, iemand die zijn eigen huis goed bestuurt en met ernst en waardigheid gezag oefent over zijn eigen kinderen, geen pasbekeerde, goed aangeschreven staande bij hen die niet tot de gemeente behoren. (1Tim. 3,1-7)

De verovering van Utrecht was voor Pepijn II aanleiding om Willibrord nogmaals dringend te verzoeken zich tot bisschop te laten wijden. Alle medebroeders steunden dit verzoek. Door de eensgezindheid van allen heroverwoog Willibrord het voorstel. Volgens Alcuin kwam hij terug op zijn eerdere beslissing omdat hij eerder nederig de raad van velen wilde opvolgen dan hardnekkig zijn eigen wil verdedigen.⁹⁷ In 695 begaf hij zich op weg naar de bisschop van Rome. Vier dagen voordat Willibrord zou aankomen, werd de paus in zijn slaap door een engel vermaand dat hij Willibrord met grote eer moest ontvangen. Deze man was door God uitverkoren en niets wat hij vroeg mocht hem geweigerd worden.⁹⁸ Willibrord vroeg paus Sergius I om de bisschopswijding. Op zondag 21 november 695 werd hij door paus Sergius I, in de kerk van St. Cecilia⁹⁹, tot bisschop van het volk der Friezen geconsacreerd. De paus schonk hem het pallium.¹⁰⁰

Paus Sergius I gaf Willibrord een nieuwe naam: Clemens. 'Clemens' feestdag werd gevierd op 23 november. Sergius liet zich wellicht inspireren door dat nabije feest.¹⁰¹ Willibrord zou deze nieuwe naam weinig gebruiken. Vanuit het Iers-Angelsaksische milieu van Willibrord gaf men veelal aan de eigen naam de voorkeur boven de Romeinse naam.

Willibrord kreeg van de paus opnieuw diverse blijken van genegenheid. Hij kreeg onder andere aanraakreliken, dat wil zeggen *brandea*, doekjes, die met het graf van een heilige in aanraking zijn geweest en daarom gebruikt konden worden om nieuwe altaren te heiligen.¹⁰²

⁹⁶ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 103

⁹⁷ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 6

⁹⁸ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 7

⁹⁹ H.A. Wilson, *The calendar of St. Willibrord; a Facsimile with Transcriptions, Introduction, and Notes, fasc. I en II*, London, 1918, vii

¹⁰⁰ Het pallium is een smalle band van witte wol, aan de voorzijde voorzien van zwarte kruisjes, werd aan aartsbisschoppen overhandigd om tot uitdrukking te brengen dat zij in verbondenheid met de apostolische stoel gerechtigd waren tot het aanstellen van bisschoppen in het hun toegewezen rechtsgebied. Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 106

¹⁰¹ Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 108

¹⁰² P.P.V. van Moorsel, *Willibrord en Bonifatius*, Bussum, 1968, 13

Op zijn kalender maakte Willibrord een aantekening van zijn bisschopswijding en hij voegde eraan toe ‘ofschoon onwaardig’. Niet lang daarna reisde Willibrord terug naar Friesland. Op zijn reis ontmoette Willibrord twaalf arme, bedelende mensen.

Omdat hij een zeer zachtmoedige man was, bezag hij hen welwillend en droeg een van zijn broeders op zijn eigen speciale flesje te pakken en de armen daaruit te drinken te geven. Daaruit dronken ze alle twaalf tot ze genoeg hadden. Het wonderlijke was dat het flesje even vol was als tevoren, met de beste wijn. Toen ze zit ontdekten prezen ze de Heer en zeiden: ‘Waarlijk is voor ons vervuld wat onze Heer Christus in het Evangelie heeft gezegd: ‘Geef en u zal gegeven worden’.¹⁰³

Terug in Nederland kreeg Willibrord een burcht geschonken door een wereldlijk machthebber. Volgens sommige bronnen schonk hofmeier Pepijn II Willibrord, als vestiging voor de bisschopszetel, de nog maar recent in Frankische handen gevallen burcht Wiltaburg, *Traiectum*, in Utrecht.¹⁰⁴ Volgens andere bronnen schonk de zoon van Pepijn II en zijn concubine Chalpaïs, Karel Martel, deze burcht aan Willibrord.¹⁰⁵ Hij ging er onmiddellijk aan de slag. Buiten de muren van de burcht bouwde Willibrord, op de fundamenteën van een verwoest kerkje, de St. Maartenskerk. Sint Maarten was de patroon van zowel de Ierse en Angelsaksische monniken¹⁰⁶ als van het Frankische leger. Er werd ook een klooster gebouwd dat kon dienen als onderdak voor zwervende monniken en als school voor toekomstig geestelijken. Binnen de muren van de burcht bouwde Willibrord en de zijnen een kerk, welke gewijd werd aan de Heiland: de St. Salvatorkerk. De Frankische beschermers zorgden voor de nodige middelen. Willibrord kreeg voldoende inkomsten en goederen om kerken en kloosters te stichten en om arme gelovigen te ondersteunen. ‘De middelen kreeg Willibrord van de hofmeier, die een tiende van de koninklijke inkomsten uit deze streken hiervoor aanwees. Ook van andere aanzienlijken ontving hij steun, vooral uit Brabant.’¹⁰⁷ Toch werd Willibrord niet overal met open armen ontvangen. Tijdens een van zijn zwerftochten trof Willibrord een agressieve landeigenaar op zijn pad.

Er was een landeigenaar die onder geen beding Willibrords uitgeputte paarden op zijn weiland wilde laten grazen. Willibrord was gewoon zeer snel naar Friesland te reizen en de paarden waarden uitgeput vanwege de vermoeiende tocht. De landeigenaar sloeg de dieren en wilde ze verjagen. Willibrord maande hem tot kalmte met de woorden:

‘Houd op met ons onrecht te doen, broeder; niet om u te schaden, maar omdat wij dat nodig hebben willen wij een uur in uw weide uitrusten. Het is noodzakelijk dat wij het werk Gods doen, waarvan ook u de beloning zou kunnen hebben, als u ons, voor zover u kunt, welwillend wilt helpen, in herinnering aan de allerzoetste belofte van onze Heer Jezus Christus: “Wie u ontvangt, ontvangt Mij en wie Mij ontvangt, ontvangt Hem die Mij gezonden heeft”.¹⁰⁸

Willibrord was ervan overtuigd dat zij die hem gastvrij ontvingen door God beloond zouden worden. Hij bood de landeigenaar Gods zegen en een drankje aan. Het mocht

¹⁰³ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 17

¹⁰⁴ Beda, *H.E.*, v, xi

¹⁰⁵ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 13

‘Alcuin says that Utrecht was granted to Willibrord by Charles Martel: and such a grant exists. But Pippin’s grant was possibly of a more limited kind’, in H.A. Wilson, *The calendar of St. Willibrord; a Facsimile with Transcriptions, Introduction, and Notes, facs. I en II*, London, 1918

¹⁰⁶ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 69

¹⁰⁷ Parafrase O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 1986, 26

¹⁰⁸ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 20

niet baten. De man hield voet bij stuk en weigerde het aangeboden drankje. De man wilde zich niet laten kalmeren door de vreedzame woorden van Willibrord maar schold hem uit. De reactie van Willibrord was: 'Als u niet met mij wilt drinken, drink dan niet'. En de groep vervolgde hun reis. Volgens Alcuin werd de weigering van de landeigenaar bestraft. De man kon nu in het geheel niet meer drinken. Hij brandde geheel en al door een plotselinge dorst; hij wilde zijn brandende maag verfrissen maar zijn mond, die Willibrord uitgescholden had, kon geen drinken opnemen. Hij kwam tot zichzelf en werd zich bewust dat het de heilige Willibrord was die hij beledigd had. Toen Willibrord het volgende jaar langs dezelfde weg reisde, haastte de rijke, zieke man zich hem tegemoet te gaan. De landeigenaar bekende zijn schuld en vroeg om vergeving. Hij maakte openbaar wat voor straf hij geleden had en smeekte Willibrord, om de liefde van Christus, hem ervan te verlossen. Willibrord werd door medelijden bewogen en vergaf het hem. Hij gaf hem, met zijn zegening, uit zijn eigen kelk te drinken. De landeigenaar dronk en ging gezond weer terug naar huis.¹⁰⁹

Aan Willibrord, zelf oblaat, werden op zijn beurt ook weer kinderen toevertrouwd om hen op te voeden. 'Aan Willibrord werden twee kinderen uit het geslacht der Liudgeriden overgedragen, opdat hij hen voor God zou opvoeden.'¹¹⁰

Willibrord oefende een grote aantrekkingskracht uit op de plaatselijke elite, die hun kinderen aan hem toevertrouwde om hen op te voeden. Tussen opvoeders en pupillen was vaak een warme affectie en een geestelijk verwantschap voor de rest van het leven.¹¹¹

Het lijkt erop dat de monniken langzamerhand vaste grond onder de voeten kregen. Vanuit Utrecht werden reizen naar dorpen en steden in Friesland ondernomen om het woord van God de prediken, (houten) kerken te bouwen en kloosters te stichten. Aanvankelijk ging Willibrords aandacht uit naar rondzwerven binnen het machtsgebied van de Franken. Later richtte hij zich ook op de streken die buiten de Frankische rijksgrenzen vielen.

¹⁰⁹ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 20

¹¹⁰ Altfrid, 'Vita Liudgeri, c.5, 10 in M. de Jong, *Kind en klooster in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1986, 146

¹¹¹ Parafraze M. de Jong, *Kind en klooster in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1986, 67

8. Texandrië en Denemarken

Willibrord kreeg van de Frankische hofmeier een nieuw gebied aangewezen, namelijk Texandrië, het meer noordelijk gelegen deel van het op Radboud veroverde gebied. Willibrord wilde hier echter geen missieactiviteiten ontplooiën omdat Lambertus al in dit gebied actief was.

Pepijn II verbond het geslacht van koning Radboud aan zijn eigen familie. In 697 huwden Pepijns tweede zoon Grimoald en Radbouds dochter Theudesinda. De relatie tussen Friezen en Franken kwam hiermee in een beter vaarwater.

Willibrord organiseerde een nieuwe zwerftocht, nu richting Denemarken. De Denen werden door de Angelsaksen, net als de Friezen, beschouwd als een stamverwant volk met een aan het Engels verwante taal.¹¹²

Willibrord was de eerste die het Woord van God wilde prediken bij de Denen. Na een reis van twee dagen en twee nachten kwam hij aan en hij begaf zich naar de vorst van het land om toestemming te vragen voor de peregrinatio in Denemarken. Hij werd vriendelijk ontvangen door de Deense koning. Koning Ongendus wilde echter niets van het christendom weten en Willibrord moest terugkeren naar het Frankenrijk. Willibrord kreeg toestemming om de door hem gekochte dertig slaven mee te nemen. Tijdens de terugreis werden deze slavenjongens door Willibrord gedoopt. Wellicht wenste Willibrord dat deze jongens later naar Denemarken zouden terugkeren als missionarissen waardoor de toekomstige missieactiviteiten veiliggesteld zouden zijn.

From the same narrative [Alcuin] we learn that Willibrord, though his efforts in Denmark had not met with much immediate success, made preparations for the future by bringing back with him to Frisia some thirty Danish boys to be brought up as Christians, that in due time they might return to their own land as missionaries to their kindred. The plan was the same which St. Gregory had entertained in his first designs for the mission to England.¹¹³

De reizigers belandden vanwege een storm op het eiland Fositeland. Het eiland, waarschijnlijk Helgoland of Ameland, werd beschouwd als een heilige plaats van de god Fosite. Men mocht er alleen stilzwijgend water putten uit de daar opborrelende bron. Willibrord achtte de godsdienst van de eilanders dwaas en doopte er in de heilige bron drie mannen, waarbij hij de doopwoorden hardop uitsprak onder aanroeping van de Drieëenheid. Willibrord liet er, alhoewel de monniken zich gewoonlijk onthielden van vlees, een aantal heilige runderen slachten als voedsel voor het gezelschap. De eilandbewoners waren verwonderd dat hun god Fosite dit alles ongestraft toeliet en zij vertelden koning Radboud wat zij hadden meegemaakt. De koning werd razend en wilde de beledigingen die de goden

¹¹² Bede describes the invaders (5^e and 6^e century) to the three most powerful nations of Germany; the Saxons, the Angles and the Jutes. The first group to arrive came from Jutland. The Angles came from the south of the Danish peninsula. The Saxons came from an area further south and west, along the coast of the North Sea. They settled in various parts of Britain. English is a member of the western branch of the Germanic family of languages. It is closest to Frisian. Paraphrase D. Crystal, *The Cambridge encyclopedia of the English language*, Cambridge, 1995, 6

¹¹³ H.A. Wilson, *The calendar of St. Willibrord; a Facsimile with Transcriptions, Introduction, and Notes, facs. I en II*, London, 1918, viii

aangedaan waren wreken. Het lot werd geworpen over de gevangenen om één van hen aan te wijzen als zoenoffer voor de goden.

Koning Radboud was zeer woedend en wilde de beledigingen die zijn goden aangedaan waren, wreken op de priester van de levende God [Willibrord]. Gedurende drie dagen wierp hij steeds driemaal het lot. Het lot der verdoemden kon nooit op de dienaar Gods of op iemand van zijn gezelschap vallen, omdat God de zijnen beschermt. Slechts één van de gezellen werd door het lot aangewezen en heeft de martelaarskroon ontvangen. De heilige man [Willibrord] nu werd bij de koning geroepen en streng door hem berispt, waarom hij zijn heiligdommen had geschonden en zijn god beledigd. De bode der waarheid [Willibrord] antwoordde hem onverstoorbaar: 'Het is geen god die u vereert, maar de duivel, die u bedrogen heeft door de ergste dwaling om uw ziel aan de eeuwige vlammen prijs te geven. Er is maar één God die de hemel en aarde gemaakt heeft, de zee en alles wat daarin is. Wie Hem met oprecht geloof vereert, zal het eeuwige leven hebben.'¹¹⁴

Nadat Radboud een van de monniken geofferd had aan de god Fosite, gaf hij Willibrord en de zijnen de vrije aftocht. Zij reisden terug naar Friesland. Willibrord reisde rond door alle streken van het land, predikte er het Evangelie en spoorde mensen aan te volharden in het geloof.

Willibrord kwam tijdens zijn rondreis door alle streken van het land eens in aanraking met een huisvader wiens hele gezin gekweld werd door duivelse bezoeking. In het woonhuis woonde een kwade geest die voedsel, kleding en zelfs een kind in het vuur wierp. Willibrord beval alle meubels uit het huis te halen en het met het door hem gezonden gezegende water te besprenkelen. Toen dit gebeurd was, verteerde een vuur het hele woonhuis. Op dezelfde plaats werd een nieuw huis gebouwd dat met het gezegende water besprenkeld werd. Het gezin leefde er in alle rust en vrede. Volgens Alcuin dankten zij God dat Hij hen bevrijdt had door Zijn dienaar Willibrord.¹¹⁵

De Franken drongen er bij Willibrord op aan de zwerftochten en missieactiviteiten te beperken tot gebieden die binnen het machtsbereik van de Franken vielen. Zij hadden daarvoor zowel gelovige als politieke redenen. 'De Franken zagen in het katholieke geloof de bron van hun macht en wisten zich zeker van de liefde van Christus voor de Franken.'¹¹⁶ Bovendien zagen zij in het christendom een belangrijke bindende factor voor het grote Frankische rijk.

¹¹⁴ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 11

¹¹⁵ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 22

¹¹⁶ N. van den Akker, en P. Nissen, *Wegen en dwarswegen; Tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*, Amsterdam, 1999, 75

9. Over schenkingen, politiek, zondedelging en seksuele ascese

In de Middeleeuwse samenleving was het doen van schenkingen een normaal verschijnsel. Dit gebruik had een sociale functie, namelijk om de relaties tussen mensen en de banden in de samenleving te versterken. Het lijkt er op dat de Franken met het doen van schenkingen nog een ander, politiek doel hadden: Pepijn II wenste de algehele heerschappij over het zich uitbreidende Frankische rijk en de vestiging van een kerkelijke organisatie voor de Friezen binnen het Frankische gebied. De Franken zagen in het katholieke geloof de bron van hun macht. Pepijn II wilde als middel, wat de monniken als doel nastreefden: de bekering van de 'heidenen' tot het christendom. De Franken wisten Willibrord door middel van schenkingen van onroerende goederen aan bepaalde gebieden te binden. 'Since the aggressive Franks saw in the conversion of their neighbours a promotion of their own plans for conquest, they were willing to help the missionaris.'¹¹⁷ Voor Willibrord en de Franken was er sprake van een win-win situatie.

Willibrord realiseerde zich dat de Frankische politiek de kerk en het christelijk geloof ten goede kwamen.¹¹⁸

De Franken verzorgden de ondersteunende en voorwaardenscheppende kant van het missioneringswerk, onder andere door Willibrord goederen te schenken en militaire bescherming te bieden. Willibrord zorgde voor de inhoudelijke kant van het missioneringswerk. Met steun van de Franken was Willibrord in staat te zwerven over het land, te prediken, kerken en kloosters te bouwen en hij had voldoende middelen om arme gelovigen te steunen. Ook voor scholing van geestelijken, de opvoeding van oblaten en opvang van zwervende monniken waren nu voldoende middelen. Willibrord was in staat zijn roeping, opdracht en idealen verder vorm te geven, namelijk aan Gods roeping gehoor te geven, Jezus Christus na te volgen en als 'soldaat van Christus'¹¹⁹ te getuigen in de wereld. Schaduwzijde van de samenwerking met de Franken was dat de Frankische ondersteuning hem in een afhankelijkheidspositie bracht. 'Het was zoals in het gezegde: *'Qui accipit beneficium, libertatem tradit'*: wie een weldaad aanvaardt, levert zijn vrijheid uit [in]'.¹²⁰

Door middel van schenkingen van landgoederen wisten zij [de Franken] Willibrord aan de streken te binden die hun primaire interesse hadden, en die lagen aan de beneden-Maas, aan de Moezel en de Sauer.¹²¹

In het stroomgebied van de Sauer, een zijrivier van de Moezel, kreeg Willibrord een belangrijke schenking. In 697/8 schonk Irmina aan Willibrord een klooster en een kerk in Echternach. Irmina was van een geslacht van Frankische grootgrondbezitters en de schoonmoeder van Pepijn II.

¹¹⁷ J.H. Lynch, *The Medieval Church; a brief history*, Harlow-New York, 1992, 56

¹¹⁸ Parafrase A. Jelsma, 'Willibrord, geloof en cultuur', in *Kosmos+Oekumene; maandblad gewijd aan het samenleven in kerk en wereld*, 01/90, 8

¹¹⁹ Regel van Sint Benedictus, proloog

¹²⁰ Parafrase W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 135

¹²¹ Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 112

Irmina was abdis van een klooster in Trier¹²². Het kloostertje dat Irmina had laten bouwen in Echternach was bestemd geweest voor rondtrekkende monniken en voor ondersteuning van eenieder die er aalmoezen en enige dagen onderdak vroeg. Irmina schonk Willibrord ook het land, de boerderijen en de slaven die aan het grondgebied gebonden waren.¹²³ Irmina zonderde bij de schenking elf slaven af, die zij de vrijheid gaf. De vrijgelatenen kregen de verplichting ieder jaar met Kerstmis een pond bijenwas aan de kerk te betalen; zij werden zogenaamde ‘wasplichtigen’.¹²⁴

Zij gaf hem haar erfdeel in de villa, dus alles wat haar daar van vaders- of moederszijde krachtens erfrecht was toegefallen aan huizen, gebouwen, boerderijen, slaven, wijngaarden, bouwgronden, weiden, bossen, waterlopen, koeien-, varkens- en schaphouders en hun kudden en alles wat daarbij hoorde in Badelingen (bij Echternach), (...) met uitzondering van de mensen aan wie zij een vrijlatingsbrief had gegeven.¹²⁵

Het kloostertje in Echternach werd bewoond door enkele Ierse monniken die de regel van Columba volgden. Willibrord liet de monniken hun eigen regel behouden.¹²⁶ Willibrord bouwde er een nieuw klooster dat als basis en rustpunt kon dienen. Hier richtte Willibrord een plaats in waar zwervende monniken zich enige tijd konden terugtrekken voor gebed en studie. De bibliotheek en het scriptorium waren belangrijk in elk Middeleeuws klooster. Het scriptorium van Echternach produceerde belangrijke manuscripten zoals het boek der Profeten, de vier Evangelien, en het Martyrologium van Hiëronymus.

Tijdens een bezoek aan Echternach merkte Willibrord dat de wijnvoorraad er minimaal was. Omdat wijn behoorde tot de dagelijks levensbehoeften, legde Willibrord de nood in gebed voor aan God. Hij vond het niet verwonderlijk dat zijn gebed verhoord werd.

Eens kwam de heilige man [Willibrord] zijn klooster [Echternach] bezoeken. En nadat hij tot God gebeden had, kwam hij in een kelder waar nog maar een klein beetje wijn in één vat was, waarin hij zijn staf stak als teken van zijn zegening met gebed, en hij ging weg. Maar in de nacht begon de wijn in dat vat te stijgen en over de rand te lopen. Toen de keldermeester dat ontdekte was hij verbijsterd door de onverwachte overvloed. (...) De volgende morgen snelde hij weg en nadat hij zich voor de voeten van de heilige vader [Willibrord] had uitgestrekt, bekende hij wat hij gezien had. Deze

¹²² Toen de pest eens het klooster in Trier bezocht stuurden de religieuzen een boodschap om Willibrord te vragen of hij meteen wilde komen. Zodra hij daar was aangekomen celebreerde hij een Eucharistieviering voor de zieken. Hij zegende water waarmee hij het huis liet besprenkelen. De zieken moesten van het gezegende water drinken. Alcuin beschrijft dat door Gods barmhartigheid niemand meer dood ging aan de pest en dat de nonnen snel weer beter werden. Alcuin, hoofdstuk 21.

¹²³ Met de term slaven – weergave van het Latijnse *servi* of *mancipia* - worden voor de vroege Middeleeuwen aangeduid de boeren die aan de grondheer en/of aan diens grond gebonden waren, niet vrij over zichzelf en over hun bezit mochten beschikken, en gehouden waren tot arbeid op het land van de grondheer. De term *horigen* wordt voor een latere periode van de Middeleeuwen gebruikt, als hun situatie verbeterd is, maar nog geen volledige juridische en economische vrijheid inhoudt. A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 227-228

¹²⁴ W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 71

¹²⁵ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 114

¹²⁶ De kloosterbewoners van Echternach heetten in de oorkondes ‘in den vreemde levende monniken, *monachi peregrini*, waaruit af te leiden viel dat de monastieke gebruiken van Rome in Frisia nog geen ingang gevonden hadden. Parafrase E. Honée, ‘Sint Willibrord in wisselend historisch perspectief; recente discussies over zijn geestelijke herkomst en missiewerk’, *Tijdschrift voor Theologie*, 31 (1991), 371

dankte, zoals hij gewoon was, God daarvoor, maar bedenkend het goddelijk bevel, bevolen aan de discipelen, dat zij niets zouden vertellen over de glorie van de gedaanteverandering voor Jezus' opstanding, beval hij [Willibrord] deze keldermeester het wonder dat hij gezien had niet te vertellen voor zijn [Willibrords] dood.¹²⁷

Het door Willibrord en de zijnen gebouwde klooster in Echternach stond gedeeltelijk op zijn eigen grondgebied en gedeeltelijk op een gebied dat behoorde aan Pepijn II, Plectrudis en Irmina. Het nieuwe klooster droeg Willibrord over aan Pepijn II en zijn vrouw Plectrudis. Tegelijkertijd vroeg Willibrord hen het klooster in bescherming te nemen. Willibrord stelde hiermee zichzelf en het klooster onder gezag (de munt, *mundiburdium*) van de familie. Pepijn II en Plectrudis schonken hem de goederen weer terug met dien verstande dat het klooster altijd onder de bescherming van de Pippiniden zou blijven.¹²⁸

De muntverhouding die Willibrord was aangegaan had twee kanten en hield in dat hij en zijn klooster zowel onder de bescherming als onder de zeggenschap van Pepijn stonden.¹²⁹

Als tegenprestatie werd van Willibrord en de zijnen trouw gevraagd aan Pepijn II en de hele hofmeierfamilie. De trouw van de kloostergemeenschap hield in dat zij bepaalde diensten zouden leveren zoals raadgeving, en vasten en gebed voor de heer. Tevens behoorden het verlenen van herberg aan de heer en zijn gevolg, en eventueel militaire dienst van bijstand met strijdbare mannen, paarden en karren hiertoe.¹³⁰ Bovendien werd van de kloostergemeenschap gevraagd missen te lezen voor de weldoeners van de gemeenschap aangezien de familie Pippiniden ervan overtuigd was dat de missen bevorderlijk waren voor het zielenheil van de individuele zondaar.¹³¹

Uiterekend monniken werden belast met het lezen van missen. De levenswandel van de priester was volgens de officiële kerkelijke leer niet van invloed op de werkzaamheid van zijn sacramentsbediening maar in werkelijkheid heerste een andere opvatting: de altaardienst vereiste seksuele onthouding.¹³²

Priesters die iedere dag een mis opdroegen moesten celibatair zijn, wilden zij althans in de vereiste toestand van reinheid verkeren.¹³³ Was dit niet het geval, dan maakten zij zich schuldig aan een vermenging van twee onverenigbare sferen, die van sacraliteit en seksualiteit. (...) Een onreine priester was niet in staat om zijn rol van bemiddelaar tussen God en mensen naar behoren te vervullen. Wie bij hem een misfundatie onderbracht, kon niet zeker zijn dat deze wel de gewenste zondedelgende werking zou hebben: hou zou God immers een offerande uit bezoedelde handen

¹²⁷ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 18

¹²⁸ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 117

¹²⁹ Parafrase E. Honée, *Willibrord, asceet en geloofsvertegenwoordiger*, Zoetermeer, 1995, 54

¹³⁰ Parafrase Br. Heuschinger, 'Servitium regis in der deutschen Kaiserzeit; Untersuchungen über die wirtschaftlichen Verhältnisse des deutschen Königstaufe, Berlin, 1984, 140 in A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 119

¹³¹ De levenswijze van monniken stond garant voor de voor de middelaarsrol gewenste ascese en reinheid. De reine en ascetische kloosterlingen werd gevraagd missen te lezen voor het heil van Pepijn en de zijnen.

¹³² Angenendt, 'Religiosität und Theologie', 40, in Parafrase M. de Jong, *Kind en klooster in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1986, 188

¹³³ Kottje, 'Das Aufkommen', z.blz., in Parafrase M. de Jong, *Kind en klooster in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1986, 188

kunnen aanvaarden? Ascese was een voorwaarde voor het bezit van *virtus*, de kwaliteit die een geestelijke effectief maakte in zijn middelaarsrol.¹³⁴

Er waren, naast politieke redenen, ook andere redenen om te schenken. Het doel van enkele schenkingen leek een ruilhandel te zijn. Als iemand vergeving van zonden wilde verkrijgen, wilde hij iets van zijn bezittingen overdoen aan God. Ter genezing van zijn ziel en ter eeuwige vergelding schonk hij aan de afgezant van God, Willibrord.

¹³⁴ Angenendt, 'Religiosität und Theologie', 40, in M. de Jong, *Kind en klooster in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1986, 188

10. Over tegenslag, opschorting van activiteiten, en zorg voor de oudedag en opvolging

Tekenen van tegenslag dienden zich aan in het jaar dat Willibrord Susteren verwierf, in 714. Pepijn II was ziek en men verwachtte dat hij spoedig zou sterven. Zijn zoon Grimoald werd in 714 vermoord door een Fries in de St. Lambertuskerk te Luik. Een mogelijk opvolger van Pepijn II was zijn kleinzoon Theudoald, de zoon van Grimoald. Pepijn II had echter ook een bastaardzoon, namelijk Karel, die geboren was uit een buitenechtelijke relatie met Chalpaïs. Op 16 december 714 overleed Pepijn II en er brak in het Frankrijk een strijd uit om de opvolging tussen kleinzoon Theudoald en bastaardzoon Karel, bijgenaamd Martel, de strijdhamer.

De Friese koning Radboud probeerde van de onzekere Frankische situatie te profiteren. Hij maakte gebruik van de verwarring na Pepijns overlijden en heroverde een groot deel van *Frisia* op de Franken. De Franken trokken zich terug en ook Willibrord en zijn gezelschap weken uit. Zij zetten hun werkzaamheden voort en predikten het geloof in de omstreken van klooster Echternach.¹³⁵

In hetzelfde jaar was de Friese verzetskracht gebroken toen -naast dat Karel Martel in 718 Radboud verslagen had bij Dorestad- in 719 koning Radboud overleed. De nieuwe Friese koning Aldgils II was milder van karakter dan zijn vader Radboud en zag in samenwerking met de Franken meer heil dan in de voortdurende oorlogen.

In de door de Franken veroverde Friese gebieden werden nieuwe kansen geschapen voor de christelijke missionering. Willibrord had ongetwijfeld zijn slaven laten strijden in het leger van Karel Martel.¹³⁶ Karel Martel vergat Willibrord niet en beloofde in 723 de kloostergemeenschap met vele schenkingen: burcht Vechten, burcht Trecht, het dorp Elst, landerijen, boerderijen en mensen: slaven zowel als halfvrijen van beiderlei geslacht.¹³⁷ Willibrord gaf de slaven niet hun vrijheid maar accepteerde de schenking. Waarschijnlijk handelde hij hier op dezelfde wijze als op Forsiteland: door de slaven te onderwijzen in de christelijke leer en hen te dopen redde hij hen. Willibrord bekommerde zich meer om het zielenheil van de slaven dan om hun vrijheid.

¹³⁵ Het was juist in deze periode dat monnik Wynfreth met twee of drie medebroeders vanuit Engeland naar Friesland reisde. In 716 kwamen zij bij Dorestad (Wijk bij Duurstede) aan. Wynfreth en zijn gezellen zijn ooggetuigen geweest van de strijd tussen Radboud en Karel Martel, die ondanks zijn onwettige afkomst overwinnaar was in de Frankische opvolgingsstrijd. Zij zagen dat Friezen de christelijke priesters verdreven, en dat kerken en kloosters geplunderd, vernield en verbrand werden. De Friezen bouwden Germaanse tempels en de oude Germaanse goden in ere hersteld. Wynfreth reisde naar Utrecht, waar hij sprak met Radboud, die het gezelschap toestemming gaf om vrij over zijn land reizen. Na een paar maanden van peregrinatio en prediking moest de groep monniken echter constateren dat de Friezen geen boodschap hadden aan het Evangelie. Het gezelschap keerde terug naar Engeland. Daar kozen zijn broeders hem tot abt maar Wynfreth aanvaardde het ambt niet. Hij was ervan overtuigd dat God hem geroepen had tot de peregrinatio zodat hij geen andere roeping kon volgen. In 718 vertrok hij opnieuw. Samen met andere predikers en met pelgrims die hun devotie gingen verrichten op de graven van St. Petrus en St. Paulus, reisde hij naar Rome. Hij vroeg en ontving de toestemming en zending van de bisschop van Rome. Hij bleef een paar maanden in Rome en kreeg op 15 mei 719 van paus Gregorius II een nieuwe naam, naar een heilige Romeinse martelaar, wiens feest juist gevierd werd, Bonifatius. Paus Gregorius II gaf hem de opdracht tot alle volkeren te gaan die door de dwaling van het ongeloof nog gevangen zaten. Aan hen moest hij in de geest van liefde en gematigdheid het woord Gods, de waarheid van het Oud en Nieuw Testament, verkondigen.

¹³⁶ Parafrase W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 77

¹³⁷ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 144

Willibrord doopte de tweede zoon van Karel Martel en Chrotrud, Pepijn III voor wie Willibrord een bijzondere toekomst voorzag. ‘Over Pepijn III heeft de heilige man [Willibrord] in het bijzijn van zijn leerlingen voorspeld: weet dat dit kind zeer hoogverheven en beroemd zal zijn en groter dan alle voorafgaande Frankische hertogen.’¹³⁸ Hagiograaf Alcuin, die een belangrijke positie innam aan het hof van de Frankische koning Karel de Grote, beschreef het onderwerp van deze voorspelling met grote woorden:

Zo doopte hij [Willibrord] Pepijn, de zoon van de zeer sterke Frankische hertog Karel [Martel], de vader van die meest edele Karel [de Grote], die nu met de grootste triomf en in alle waardigheid op de meest roemrijke wijze het rijk der Franken regeert.¹³⁹

Willibrord was inmiddels in de zestig jaar geworden. Zijn gezondheid liet te wensen over en zijn medebroeders drongen er bij hem aan een assistent te benoemen. Willibrord keek uit naar iemand die hem zou kunnen helpen bij de uitoefening van zijn taken en zijn oog viel op de Angelsaksische monnik Bonifatius Wynfreth, die sinds een paar jaar één van zijn medewerkers was. Bonifatius Wynfreth was na de dood van koning Radboud naar Willibrord gereisd, mede omdat Willibrord de Oswaldrelik in zijn bezit had. ‘Wynfreth had verhalen gehoord over de wonderen die in Willibrords missiegebied geschiedden rond de relikven van de wijlen heilige koning Oswald.’¹⁴⁰ Bonifatius Wynfreth was oblaat geweest, had gestudeerd, was priester en hij had faam verworven als leraar. Net als Willibrord had ook Bonifatius Wynfreth zich aangetrokken gevoeld tot de peregrinatio en hij had ook de bisschop van Rome om toestemming gevraagd. Willibrord stelde Bonifatius Wynfreth voor zijn medebisschop te worden. Deze wees dit voorstel af. Als reden gaf hij op dat hij de vereiste vijftig jaar nog niet bereikt had en dat de paus hem een andere opdracht had gegeven, welke hij niet naast zich neer kon leggen. In de door Willibald opgevoerde discussie in *Vita Bonifatii*¹⁴¹ blaast Bonifatius hoog van de toren dat hij ter beschikking van de apostolische Stoel moet blijven.

Ik [Bonifatius Wynfreth] ben een afgezant van de apostolische Stoel voor de barbarenvolkeren in het Westen; ik heb mij vrijwillig onder uw leiding geplaatst en mij naar eigen goeddunken en wil met u verbonden, zonder daarin de hoge heren te kennen, ofschoon ik hun tot op de huidige dag volgens mijn gelofte tot dienst en gehoorzaamheid verplicht ben. Daarom waag ik het ook niet, zonder de apostolische Stoel om raad te hebben gevraagd en een mandaat te hebben ontvangen dat een gezaghebbend bevel inhoudt, zulk een hoog ambt te aanvaarden.¹⁴²

Willibrord wenste Bonifatius Wynfreth alle goeds en liet hem –waarschijnlijk in het jaar 721/2- gaan. Op 30 november 722 werd Bonifatius door Gregorius II tot bisschop gewijd en gezonden naar Germania, Duitsland, ten oosten van de Rijn. Karel Martel nam hem in zijn

¹³⁸ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 23.

Toen in 741 Karel Martel overleed, werd hij door zijn twee zonen Pepijn III en Karloman opgevolgd. In 743 besloot Karloman in het klooster te treden. Pepijn III had alleenheerschappij. Paus Zacharias zalfde en kroonde hem in 751/2. Pepijn III werd opgevolgd door zijn zoon Karel de Grote.

¹³⁹ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 23

¹⁴⁰ Parafrase Beda, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, boek 3, hoofdstuk 23, in A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 157

¹⁴¹ Willibald, *Vita Bonifantii*, c. 5 in A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 158

¹⁴² A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 158

bescherming. Vele jaren later werd hij op een van zijn missietochten bij Dokkum vermoord.¹⁴³

Willibrord ging na het vertrek van Bonifatius Wynfrehth niet bij de pakken neerzitten maar ging op zoek naar andere assistenten. Volgens Beda benoemde hij uit de kring van de broeders een aantal hulpbisschoppen.¹⁴⁴ Of er ook Deense broeders tot hulpbisschop werden benoemd is onbekend. Volgens Bonifatius, in zijn brief van 753 aan de paus, stelde Willibrord ook een landbisschop aan als zijn plaatsvervanger bij het volbrengen van het dienstwerk van de prediking.¹⁴⁵ Willibrord stichtte een organisatie die niet gekoppeld was aan steden, residenties of zetels maar een kerkelijke organisatie die gekoppeld was aan mensen: Willibrord als aartsbisschop, een landbisschop als substituut voor Willibrord, en voorts een aantal monnik-bisschoppen die de bisschoppelijke taken in het missiegebieden uitoefenden zonder residentie ten plattelande.¹⁴⁶ Waarschijnlijk was voor Willibrord de Ierse kerkelijke organisatievorm de kern van het kerkelijke leven. Willibrord moet in zijn leven een zekere spanning ervaren hebben tussen de Romeinse en de Ierse visie op het kerkelijk leven. Het lijkt erop dat de Ierse component, met een kerkelijke organisatie rondom kloosters, domineerde.

Willibrord was ieder streven naar een solide kerkelijke organisatie vreemd. De belangrijkste kern van het kerkelijk leven moet voor hem altijd het klooster zijn gebleven.¹⁴⁷

In klooster St. Maarten in Utrecht werd een nieuwe lichte jonge monniken opgeleid om de geloofsprediking later voort te zetten. Als eerstelingen van het Friese volk werden Wullibrat en Thyatbrat genoemd. Hun moeder Liafburg was een bekende van Willibrord.

De moeder van Liafburg bracht alleen meisjes ter wereld. Liafburgs oma zond enkele mannen om de pasgeboren baby Liafburg te doden, voordat deze van de moedermelk gedronken had. Het was bij de Friezen geoorloofd een kind te doden zolang het nog geen voedsel gekregen had. [Een moeder die haar zuigeling had omgebracht moest wel een boete aan de koning betalen; daarmee werd deze uitzondering op strafbepalingen in feite ontkracht.¹⁴⁸] De mannen haalden een kuip om de baby erin te verdrinken. Op dat moment kwam er een buurvrouw binnen die het kindje redde en meenam naar haar huis en het een beetje honing gaf. Zo werd Liafburg van de dood gered. Na het overlijden van de oma nam de moeder van het kind haar weer in huis. Later huwde de

¹⁴³ Bonifatius werd op zijn missie-tocht door een grote groep geestelijken vergezeld. Zij reisden in een schip dat alleen voor hen bestemd was. Zij overnachtten in kampen, die daar de dienaren werd opgesteld en bewaakt. In het jaar 754 zou het Vormsel worden toegediend op woensdag 5 juni. Die dag was tevoren algemeen bekend want de neophyten waren naar huis gegaan en zouden op die dag in het kamp van Bonifatius terugkeren. Die dag deden de heidenen een overval, waarschijnlijk omdat ze wisten dat ze op die dag Bonifatius en al zijn gezellen tezamen in het kamp aanwezig vonden. Parafrase R.R. Post, *De overgang van de Friezen tot het christendom*, 's Hertogenbosch, z.j., 24

¹⁴⁴ Beda, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, hoofdstuk 11

¹⁴⁵ A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 152

¹⁴⁶ Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 153, 155

¹⁴⁷ Parafrase E. Honée, *Een nieuwe kijk op Sint Willibrord; rede bij de opening van het academisch jaar 1989-1990 Katholieke Theologische Universiteit Amsterdam*, 1989, 20

¹⁴⁸ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum, 2005, 59

moeder van Liafburg met Thiadgrim, zoon van Wursing, die een zeer groot weldoener van Willibrord was en een machtige steun bij de verbreiding van het geloof.¹⁴⁹

Toen Willibrord bijna zeventig jaar oud was beseftte hij dat hij, gezien zijn hoge leeftijd en zwakke gezondheid, regelingen diende te treffen. In 726/7 maakte hij een oorkonde op. Voor de vele schenkingen die hij tijdens zijn leven ontvangen had moesten erfgenamen benoemd worden. De goederen werden aan hem geschonken in verschillende hoedanigheden: als persoon, als missionaris, als leider van een groep monniken, als bewaarder van een kerk, als abt van een klooster, of als aartsbisschop. Willibrord beschouwde zich waarschijnlijk als persoonlijk eigenaar van de ontvangen schenkingen en wilde ermee naar eigen goeddunken handelen. 'Willibrords handelwijze was bepaald oncanoniek. Volgens het oude recht diende namelijk iedere bisschop de bezittingen die hij gedurende zijn ambtstijd verwierf, aan zijn zetel ten goede laten komen.'¹⁵⁰ In 726/7 vaardigde Willibrord een oorkonde, *testamentum*, uit waarin hij een hele reeks goederen naliet aan klooster Echternach. In de oorkonde beschreef hij dat hij na zijn overlijden in het klooster te Echternach wilde rusten. In november 728 schreef hij op zijn persoonlijke kalender¹⁵¹:

In de Naam des Heren. Clemens Willibrordus kwam in het jaar 690 sinds de menswording van Christus over zee in Francia, en in de Naam van God werd hij in het jaar 695 sinds de menswording van Christus, ofschoon onwaardig, in Rome door de apostolische man, heer paus Sergius, tot bisschop gewijd. Nu echter, in Naam van God, leeft hij in het jaar 728 sinds de menswording van onze Heer Jezus Christus. Moge alles in de naam van God voorspoedig aflopen. *In Dei nomine feliciter*.

Ook Beda schreef, in c.731, over Willibrord in soortgelijke woorden:

Willibrord zelf, ook Clemens genaamd, is nog in leven en eerbiedwaardig om zijn hoge leeftijd, gezien het feit dat hij al zesendertig jaar bisschop is. Na veel strijd geleverd te hebben in de hemelse krijgslust, verlangt hij met heel zijn hart naar het geschenk van de goddelijke beloning.¹⁵²

Driemaal schreef Willibrord op zijn kalender 'In Gods Naam'. Die woorden suggereren de volledige overgave waarmee hij de missie onder de Friezen op zich genomen heeft, de overtuiging dat hij een God welgevallig werk had verricht, en een krachtige, in een sterk geloof gegrondveste hoop op de toekomst. Maar ze suggereren ook een wat afstandelijke overgave aan de beslissingen en feiten die hem overkomen zijn, zoals zijn wijding tot bisschop.¹⁵³ Verder stonden op deze kalender Mariafeesten, de feesten der Apostelen, kerkleraren, en de heiligen die in alle Middeleeuwse kalendaria genoemd zijn. Op zijn kalender stonden vele heiligen genoemd, ook Oosterse heiligen.

The three calendars from the British Isles, which are written before A.D. 1000, reveal many of the characteristics of Willibrord's calendar. (...) Yet, none of these calendars

¹⁴⁹ Parafrase W. Lampen o.f.m., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948, 88

¹⁵⁰ Parafrase Angenendt, 'Willibrord, l.c. (nt 49), 91 vv in E. Honée, 'Sint Willibrord in wisselend perspectief; recente discussies over zijn geestelijke herkomst en missiewerk', in *Tijdschrift voor Theologie*, 31 (1991) 372

¹⁵¹ H.A. Wilson, *The calendar of St. Willibrord; a Facsimile with Transcriptions, Introduction, and Notes, fasc. I en II*, London, 1918, xiii, 'The calendar was most probably intended for private and personal use'.

¹⁵² Beda, *H.E.*, hoofdstuk 11

¹⁵³ Parafrase A.G. Weiler, *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989, 185

mentions any event in the East, as does Willibrord's, and this alone may be attributed to Willibrord's character or special interest in the East.¹⁵⁴

De aantekeningen op de kalender die betrekking hadden op Karel Martel (de slag bij Coucy, de slag bij Nirac, de slag bij Vincy) lieten de interesse zien voor de overwinningen van de Franken. Een aantal namen op de kalender zullen voor Willibrord persoonlijk van belang geweest zijn. Zo vonden zijn vader Wilgils, een monnik uit Ripon Oidilwald, Suidberth, Wilfrid en de beide Ewalden een plaatsje op de kalender, evenals koning Oswald (van wie Willibrord een relikwie had), St. Bridget, St. Patrick en St. Columba. De naam van zijn moeder ontbrak.

Willibrord had zich bijna veertig jaar lang gewijd aan de peregrinatio. De laatste tien jaren van zijn leven bracht hij teruggetrokken door. Op eenentachtig jarige leeftijd, op 7 november 739, overleed Willibrord temidden van zijn medebroeders, in Utrecht.¹⁵⁵ Volgens Alcuin hebben vele broeders getuigd dat ze boven het doodsbed een wonderbaarlijk licht gezien hebben en een allerzoetste geur geroken hebben.¹⁵⁶

Op de derde dag, op 10 november 739¹⁵⁷, werd Willibrords lichaam overgebracht naar Echternach. De broeders legden Willibrords lichaam in een sarcofaag. Zij begroeven hem in de kerk die gewijd ter ere van de heilige Drie-eenheid. Volgens Alcuin drong er een wonderlijke, heerlijke geur in ieders neus door, zodat duidelijk begrepen werd dat er engelen waren gekomen naar de begrafenis van de heilige man.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Y. Hen, *Culture & Religion in Mevovingian Gaul ad 481-751*, Leiden.New York. Köln, 1995, 106

¹⁵⁵ Y. Hen, *Culture & Religion in Mevovingian Gaul ad 481-751*, Leiden.New York. Köln, 1995, 103

¹⁵⁶ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 26

¹⁵⁷ Y. Hen, *Culture & Religion in Mevovingian Gaul ad 481-751*, Leiden.New York. Köln, 1995, 103

¹⁵⁸ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 25

11. Heiligverklaring

Reeds spoedig na Willibrords overlijden werd zijn graf bezocht door gelovigen. Velen riepen zijn naam bij God in gedachtenis om genezing te verkrijgen. Boven zijn graf werden lampen ontstoken en zieke pelgrims bestreken zich met de lampolie. Alcuin beschreef een groot aantal wonderen:

Zieken werden er genezen als God het hen gaf en als hun eigen geloof daartoe meewerkte. (27) Boetelingen die naar die kerk kwamen droegen tot teken van berouw ijzeren ketens. Zij kwamen naar Willibrords graf om vergiffenis van zonden te verwerven. De ijzeren ketens braken en ze werden van hun boeien verlost. De ijzeren ringen hingen in de kerk om hiervan te getuigen. (27) Een verlamde vrouw werd door familie de kerk binnengebracht bij de plaats waar de relieken zijn van Willibrord. Zij bad daar dat de Goddelijke genade haar barmhartig zou zijn door de bemiddeling van Zijn dienaar Willibrord. Zij werd door God verhoord en meteen van haar ziekte genezen. (28) Een zieke jongeman die hevig beefde over al zijn leden werd door zijn vrienden bij het lichaam van de heilige man [Willibrord] gezet. Door Gods barmhartigheid werd hij snel weer gezond. (29)

Eens stal een diaken uit de kerk van de heilige man [Willibrord] het gouden kruis dat Willibrord altijd bij zich droeg op zijn reizen. De broeders waren hierdoor van hun stuk gebracht. Ze vertrouwden op de gebeden tot Gods heilige dat zo'n misdaad niet verborgen kon blijven. De dief stierf plotseling een ellendige dood. Aan het einde van zijn leven vertelde hij aan een aantal broeders zijn schuldige misdaad en hij duidde hen aan waar hij het gouden kruis verborgen had. (30)¹⁵⁹

Door de vele wonderen werd kenbaar gemaakt dat Willibrord een bijzondere positie bij God had. De lokale geloofsgemeenschap diende een teken te stellen waarin zij kenbaar maakte dat zij deze bijzondere positie bevestigde en aanvaarde. Deze heiligverklaring¹⁶⁰ bestond uit twee handelingen: de verheffing, *elevatio*, en de verplaatsing, *translatio*. Bij de verheffing werd het dode lichaam opgegraven. Bij de verplaatsing werd dit lichaam in een processie naar een nieuwe rustplaats overgebracht. Op 10 november vond de *elevatio* en *translatio* plaats, waarschijnlijk vrij spoedig na zijn overlijden. Willibrord werd voortaan Sint Willibrord genoemd.

Willibrords opvolger als abt van klooster Utrecht was Gregorius, de nieuwe abt van klooster Echternach was Adelberth. Op de gedenkdag van Willibrords overlijden, 7 november, waren in klooster Echternach slechts twee flessen wijn beschikbaar voor het feest. De eerste fles dronken de monniken tijdens het middagmaal leeg. De tweede fles werd na de Vespers aangebroken. Veertig mannen dronken van deze laatste fles wijn en de fles raakte niet leeg. Er was overvloed voor Aldberctus en de broeders en zij dronken die nacht zoveel ze maar wilden.

Zij dronken die nacht ter ere van de goddelijke barmhartigheid, in soberheid en blijdschap, zoveel ze wilden.¹⁶¹

EINDE

¹⁵⁹ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstukken staan in de tekst vermeld

¹⁶⁰ Vanaf circa 11^e eeuw verschoof de heiligverklaring van de lokale geloofsgemeenschap naar de monidale geloofsgemeenschap, met de bisschop van Rome als gezagdrager.

¹⁶¹ Alcuin, *Vita Willibrordi*, hoofdstuk 31

12. Samenvatting

Het bleek noodzakelijk diep te graven in de geschiedenis en in de literatuur om meer zicht te kunnen krijgen op de gebeurtenissen en ontwikkelingen die zich voorgedaan hebben. Een van de aandachtspunten in dit onderzoek was de context van de Middeleeuwse maatschappij. Een ander aandachtspunt was Willibrords godsbeeld en spiritualiteit.

De beantwoording van de onderzoeksvraag kan slechts met zeer grote aarzeling tegemoet getreden worden. De contemporaine schriftelijke bronnen die ons ter beschikking staan zijn geschreven door een christelijke elite. Zij schreven als christenen voor christengelovigen. Vele teksten zijn bedoeld om een theologische weergave te geven van de gebeurtenissen. Van Willibrords eigen hand is geen enkele geschreven bron bewaard gebleven, behalve een paar vrij slordig geschreven zinnen op zijn persoonlijke kalender. Wellicht had hij niet veel op met de letteren. Recente studies boden zicht op de context van Willibrords leven, zijn opvoeding, de Middeleeuwse maatschappij en het christelijk gedachtegoed in die periode.

Uit de teksten van Willibrords hagiograaf Alcuin komt een beeld naar voren van een heilige en vrome man die leefde in vertrouwen op God. Zijn dood, zijn leven en zijn geboorte werden vergezeld door goddelijke tekenen. Reeds bij de conceptie kreeg Willibrords moeder een goddelijk teken: zij zou een bijzonder kind baren dat begeleid zou worden door het schijnsel van het hemels licht. Toen de baby ter wereld kwam, ontving hij de niet-christelijke naam Willibrord, *Moge de speer van Willi u beschermen*. Nadat de jongen gezoogd was werd hij naar het klooster in Ripon gebracht want zijn vader wilde hem naar oudtestamentisch gebruik aan God toewijden. Of Willibrords moeder instemde met dit afscheid is onbekend.

De monniken in klooster Ripon hadden vele jaren geleefd naar de kloosterleefregel van de Ier Columba. Deze regel ademde een sfeer van ascese en kende een streng boeteleven. De bisschop werd gezien als een geestelijk vader en als een mysticus. De abt, het gezag van het klooster was veelal ook bisschop. Toen Willibrord werd geofferd in Ripon, was de regel van Columba juist een paar jaar ervoor vervangen door de regel van Benedictus, die een Romeinse sfeer ademde en die de nadruk legde op matigheid en gehoorzaamheid. Daar hing ook een andere visie op het bisschopsambt mee samen. De bisschop werd vooral gewaardeerd om zijn organisatorische en bestuurlijke kwaliteiten. Na de regelwisseling behielden de monniken en de abt van klooster Ripon echter nog veel van de oude Ierse gebruiken waardoor Ripon een klooster was van Romeins-Benedictijnse oriëntatie waarin nog veel van de Iers-Columbaanse geest leefde. Willibrord leefde er een gemeenschappelijk leven met de andere oblaten en met de monniken. We weten niet of Willibrord er het hele curriculum van de Middeleeuwse kloosterscholen leerde: grammatica, retorica, logica, rekenkunde, geometrie, muziek en astronomie. Maar de gewenste vorming in schrijven, Latijn en het berekenen van de paasdatum volgens de Romeinse methode zal Willibrord er wel ontvangen hebben. Willibrord werkte mee met de gemeenschap, leerde psalmen reciteren en alles wat met liturgische gezangen van doen had, at in de refter en sliep in een eigen bed. Op 15-jarige leeftijd bevestigde hij de levensstaat die zijn vader voor hem op het oog had: hij werd monnik en beloofde gehoorzaamheid, armoede en standvastigheid van standplaats. In het klooster hoorde hij verhalen van monniken die ballingen waren voor de Heer en hij hoorde er over monniken die naar kloosters in Ierland reisden omdat er een strenge ascese heerste en de wetenschap er bloeide. Ook Willibrord wilde wegtrekken uit zijn land, zijn klooster, zijn cultuur om naar Ierland te trekken en vreemdeling te zijn in den vreemde. Hij vroeg zijn abt toestemming om zijn belofte van standvastigheid van standplaats te breken.

Hij trok, met toestemming zijn abt, naar Ierland waar hij zich aansloot bij klooster Rath Melsigi, waar de vrome en geleerde Egbert abt was. Hier zou Willibrord twaalf jaar blijven, priester gewijd worden, zich in de wetenschap verdiepen en vertrouwd raken met de Ierse kloosterregel van Columba. Een typisch Ierse vorm van gehoor geven aan de opdracht van God aan Abraham *‘Ga uit uw land naar het land dat Ik u wijzen zal’* was de peregrinatio. Willibrord wist zich door God aangesproken. Hij wilde wegtrekken als een vreemdeling en als een thuisloze leven in de wereld. In het wegtrekken en zwerven lag het hart van de onderneming en daarin lag ook de mystieke ervaring dat God, wiens naam JHWH *Ik zal er zijn* is, met hem meetrok.

In 690 zond Egbert hem met elf medemonniken naar een stamverwant volk in Friesland. Een mooie kans voor Willibrord om zijn ideaal van peregrinatio vorm te geven. Het Friese volk was een machtig volk dat voor een groot deel nooit door de Romeinen overwonnen geweest was. Het waren Germanen die eigen wetten kenden, handel dreven en die georganiseerd waren. Zij kenden een polytheïsme en hadden een tolerante houding ten opzichte van onbekende goden. In een gedeelte van het Friese grondgebied kende men een schommeling van macht. Dan weer waren de Friezen er eigen baas, dan weer zwaaiden de Franken er de scepter. Toen Willibrord en de zijnen aanlandden in Nederland, gingen zij – naar gebruik in die dagen – eerst naar de autoriteiten om toestemming te vragen voor de zwerftochten. Willibrord vervoegde zich bij de Frankische hofmeier Pepijn II, die pacificatie en kerstening van de veroverde gebieden nastreefde. Pepijn II gaf Willibrord toestemming en wees hem het pasveroverde gebied in een gedeelte van Friesland aan. Pepijn II steunde Willibrord met materiële zaken en gaf hem een militaire escorte mee.

Willibrord en de zijnen werden al snel met allerlei problemen geconfronteerd. Er was een bisschop nodig voor de toediening van het sacrament van het vormsel en om kerken te wijden. Voor de kerkwijding waren ook relieken nodig om in het altaar te kunnen plaatsen. Eén van de monniken, Swithberht, reisde terug naar Engeland om zich bisschop te laten wijden. Eén van de monniken, Willibrord, reisde naar Rome om relieken te verwerven. Daarnaast wilde hij – alhoewel dit geen normale gang van zaken was in die tijd – de bisschop van Rome om toestemming vragen voor de peregrinatio en prediking. Willibrord ontving het gewenste van de bisschop van Rome en keerde terug naar Friesland.

Willibrord moet een charismatische, gastvrije, diepgelovige man geweest zijn. Hij behield ook buiten het klooster een kloosterlijke en ascetische levenswijze. De peregrinatio werd gebruikt om te getuigen van het Woord van God aan hen die dat nog niet kenden. Willibrord kon in zijn leven, in woord en daad een voorbeeld geven van wat God met mensen vermag als zij zich door Hem laten omvormen. Hij trad mensen helend en barmhartig tegemoet. Zijn Godsvertrouwen ging hand in hand met zijn liefde voor de medemens. Hij dacht dat het laatste oordeel spoedig op komst was en wilde zoveel mogelijk mensen redden van de eeuwige ondergang. Toen hij zag dat mensen God niet kenden maar Germaanse goden vereerden raakte hij buiten zichzelf, en hij ontstak in een heilige woede. Willibrord wilde het geloof in de beschermende macht van de oude goden tenietdoen en het geloof in de Ene God vestigen. Willibrord predikte over de Ene God in drie personen, over de menswording, over het leven, lijden en sterven van Jezus en over Jezus’ opwekking uit de doden. De eeuwige vreugde en de thematiek van de eindgebeurtenissen namen een centrale plaats in in zijn prediking, naast de prediking in contrasten zoals licht-duisternis, almachtige God-onmachtige goden, en God-duivel. Het eigene van de boodschap lag in het volstrekt exclusieve van deze God, die intolerant was tegenover andere goden. Alléén deze Ene God diende beleden te worden en de andere goden moesten afgezworen worden opdat de mens gered kon worden. Om mensen te redden van de eeuwige ondergang richtte Willibrord zijn activiteiten enerzijds

op het bestrijden van het Germaanse geloof, het bestrijden van het syncretisme, en op het tenietdoen van het geloof in de beschermende macht van de oude goden. Anderzijds richtte hij zich op de verkondiging van de Ene almachtige God en Zijn zoon Jezus Christus. De verkondiging kon kracht bijgezet worden doordat de goden onmachtig leken tegenover deze christelijke, almachtige God die vele wonderen verrichtte door Zijn dienaar Willibrord.

Om zijn idealen verder vorm te kunnen geven achtte Willibrord samenwerking met de Franken noodzakelijk. De Franken wilden het christendom brengen in de veroverde gebieden, als een verbindende factor in het grote rijk van de Franken. Zij (en vele anderen) schonken Willibrord vele goederen en geld, hetgeen in de Middeleeuwse samenleving een normaal gebruik was. Nadat de monniken en Pepijn II hadden aangedrongen op Willibrords bisschopswijding, reisde hij opnieuw naar Rome. Paus Sergius wijdde Willibrord tot bisschop van het volk der Friezen en schonk hem een nieuwe naam: Clemens. Willibrord werd abt van verschillende kloosters en opvoeder van oblaten die aan hem werden toevertrouwd. Hij deed bij zijn peregrinatio Nederland, Rome, Luxemburg en Denemarken aan. Hij bouwde kloosters, waar zwervende monniken terechtkonden voor overnachting en studie, en waar arme mensen onderdak en aalmoezen konden krijgen. Hij bouwde kerken, die ontmoetingsplekken zijn om op verhaal te komen, juist het Verhaal van God met mensen.

Toen de Friezen het gebied heroverden op de Franken, staken zij de christelijke kerken in brand en verjoegen de priesters. Willibrord moet grote teleurstellingen gekend hebben. Zijn inspiratie en Godsgeloof waren echter niet opgedroogd. Integendeel, zijn geloof en vertrouwen leken ongebroken. Willibrord en de broeders trokken naar hun klooster in Echternach en gingen daar in de omgeving aan de slag. Toen de Franken zich opnieuw meester maakten van een deel van Friesland, keerde Willibrord weer terug naar dit gebied.

Willibrord moet enige spanning ervaren hebben tussen de Ierse en Romeinse traditie. Hij stond met het ene been in een Iers-Columbaanse traditie, met haar nadruk op ascese, martelaarschap, peregrinatio en haar kerkelijke organisatie rond mensen. Met het andere been stond Willibrord in een Romeins-Benedictijnse traditie met haar nadruk op deugdzaamheid, gehoorzaamheid aan het gezag, en de gebondenheid aan plaatsen. Toen Willibrord een oude man geworden was, regelde hij zijn opvolging naar Iers model dat wil zeggen: hij stichtte een organisatie die niet gekoppeld was aan steden of zetels maar die aan mensen gekoppeld was. Willibrord zag wel iets in de monnik Bonifatius en vroeg hem medebisschop te worden, maar Bonifatius weigerde. Willibrord stelde een plaatsvervanger aan bij het volbrengen van de prediking en wijdde monniken tot bisschop zonder zetel. Bovendien regelde Willibrord zijn nalatenschap op een oncanonieke wijze. Hij schreef een 'testament' waarin hij beschreef dat een hele reeks goederen aan het klooster in Echternach nagelaten werden en niet aan zijn diocesis. Op zijn kalender schreef Willibrord dat hij, bijna veertig jaar geleden, gekomen was *in Gods naam*, d.w.z. in de naam van *JHWH*; de naam die *Ik zal er zijn* betekent.

Willibrord stierf in een geur van heiligheid. Aan zijn graf gebeurden grote wondertekenen, hetgeen een zeker teken was dat Willibrord bij God een bijzondere positie had. De lokale geloofsgemeenschap stelde een teken dat zij deze bijzondere positie bevestigde en aanvaardde: Willibrord werd heilig verklaard.

13. Deelconclusie onderzoeksvraag een

Na een lange weg staan we opnieuw voor een van de vragen waarmee het onderzoek startte: *Is het mogelijk op eigentijdse wijze het levensverhaal van Willibrord te vertellen?*

In dit eindwerkstuk is verantwoording afgelegd van een eigentijdse hervertelling van Willibrords verhaal voor hedendaagse mensen.

Willibrord werd reeds tijdens zijn leven gezien als een heilig man; Willibrord geloofde in God en gaf in woord en daad gehoor aan Gods opdracht. Hij verliet in vertrouwen op God zijn land om te zwerven naar het land dat God hem wijzen zou. Zijn hele leven stond in het teken van zijn liefde voor God en Zijn zoon Jezus Christus. Hij legde bij zijn peregrinatio getuigenis af van het Woord van God. Hij verkondigde ommekeer tot vergeving van zonden en legde getuigenis af van de verrijzenis van Christus Jezus. Willibrord hield zich aan de geboden van God en deed vele goede geloofsdaden. Zondaars trad hij barmhartig en vergevend tegemoet. Op deze wijze kon hij iedere dag meer geheiligd worden. God zag Zijn dienaar Willibrord en gaf hem de kracht vele wondertekens te doen. Ook na Willibrords overlijden werd hij als een heilige gezien. Bij zijn graf gebeurden vele wonderen. Door de vele wonderen werd door God kenbaar gemaakt dat Zijn dienaar Willibrord een bijzondere positie bij Hem had. De geloofsgemeenschap diende daarop een teken te stellen waarin zij kenbaar maakte dat zij deze bijzondere positie van Willibrord bij God bevestigde en aanvaarde. Willibrord werd al snel na zijn dood heilig verklaard.

In deel twee van dit eindwerkstuk wordt onderzocht waarom Willibrord zo belangrijk is voor gelovigen en voor de Kerk. Daarnaast wordt het levensverhaal van Willibrord als spiegel gebruikt voor het levensverhaal van hedendaagse mensen.

DEEL TWEE

A) WILLIBRORD ALS KERKSCHAT

14. Willibrord als kerkschat

Onderzoeksvraag 2a luidde: *Hoe komt het dat de heilige Willibrord zo belangrijk is voor de gelovigen en voor de katholieke Kerk?*

De katholieke Kerk kent het concept van *de verdiensten van de vaders en moeders*. Dit concept vindt haar oorsprong in de gedachte dat de liefde voor God, het geloof waarmee mensen in God geloofden en de daden van gelovige mensen een doorwerking hebben op de generaties na hen:

Ik, de Here uw God doe barmhartigheid aan duizenden¹⁶² van hen die Mij liefhebben en Mijn geboden onderhouden. (Ex. 20,6) [de doorwerking van de goede keuze is grenzeloos en eindeloos]

Zowel de liefde voor God, het geloof en de daden van de *individuele gelovige*, als het geloof, de liefde voor God en de daden van *het volk van God* hebben een uitwerking op vele generaties.

Er is al tweeduizend jaar een discussie gaande over de vraag of de verlossing uit Egypte toe te schrijven is aan *het geloof van aartsvader Abraham* of aan *het geloof van het volk Israël*. De twee standpunten worden weergegeven door twee Joodse leraren, Sjemaja en Avtaljon.¹⁶³

Sjemaja:

Het is vanwege het geloof waarmee Abraham, hun vader, in Mij geloofde, dat Ik de zee voor hen gespleten heb, want er is gezegd: 'En hij geloofde in de Heer'. (Gen. 15,6)

Avtaljon:

Het is vanwege het geloof waarmee zij in Mij geloofden, dat Ik de zee voor hen gespleten heb, want er is gezegd: 'En het volk geloofde'. (Ex. 4,31)

Sjemaja, die op het geloof van Abraham wijst, legt het accent op de *zechoet avot*, de verdiensten van de vaders. Dit concept vindt haar oorsprong in de gedachte dat de daden van de rechtvaardigen uit vroegere geslachten, en met name de daden van de aartsvaders en aartsmoeders, een uitwerking hebben die vele generaties kan duren. Waarschijnlijk functioneerde het concept van de *zechoet avot* als borg voor de voortgang van het verlossingsproces, namelijk dan wanneer door Israëls overtredingen dat proces dreigde te stikken.

Het gevaar voor het accent op de verdiensten van de vaders was dat aan de eigen verantwoordelijkheid van de mens zou worden voorbijgegaan. Dit verklaart het standpunt van Avtaljon: Israëls geloof bracht de verdiensten voor de verlossing.¹⁶⁴

¹⁶² 'Wat is de betekenis van het woord 'duizenden'? De Schrift zegt: 'God, Die het verbond houdt en de trouw bewaart voor die Hem liefhebben en zijn geboden bewaren, in duizend generaties' (Dt. 7,9). Dat wil zeggen: de doorwerking van de goede keuze is 'grenzeloos en eindeloos' (Mechilta Jitro parasja 6, volgens Ps. 103,17: Maar van oudsher is de liefde van de HEER, zij duurt eeuwig voor degenen die Hem vrezen, zelfs hun kleinkinderen ervaren nog Zijn gerechtigheid.) Parafraze D.J. van Uden 'Je zult geen andere goden hebben voor Mijn aangezicht', in Y. Aschkenasy, P.J. Tomson, D.J. van Uden en W.A.C. Whitlau, *Geliefd is de mens; artikelen rondom de Joodse traditie*, Hilversum, 2002, 63

¹⁶³ Sjemaja en Avtaljon waren de leraren van Hillel en Sjammai, welke aan de basis stonden van de twee richtinggevende scholen in het farizees-rabbijnse jodendom.

¹⁶⁴ Parafraze E. Ottenheim, 'Groot is het geloof; vroeg-rabbijnse teksten over geloven', in Y. Aschkenasy en H. Renckens s.j., *Tora met hart en ziel; artikelen aangeboden aan Yehuda Aschkenasy bij gelegenheid van zijn 65e verjaardag*, Hilversum, 1989, 130-131

In de katholieke Kerk worden de liefde voor God, de daden en het geloof van de gelovigen (zoals van Abraham – die vader in het geloof is (Gal. 3,6-7) -, Jezus Christus, Maria en alle heiligen, zoals de heilige Willibrord) door de geloofsgemeenschap bij God in gedachtenis geroepen.

God, Wees uw dienaren Abraham, Isaäk en Jacob indachtig en reken dit volk zijn halsstarrigheid, boosheid en zonde niet aan. (Dt. 9,27)

God hoort de gebeden van Zijn volk. Hij blijft Zijn Verbond trouw (Ps. 25,10) en bekommert zich om het lot van Zijn volk (Ex. 2,24). De Heer doet barmhartigheid aan vele generaties op grond van herinnering aan hen die Hem liefhadden en die de geboden onderhielden.

De verdiensten van de aartsvaders en aartsmoeders, Jezus Christus, Maria en van heiligen zoals de heilige Willibrord zijn van groot belang voor de geloofsgemeenschap. De katholieke Kerk beschouwt ze als iets kostbaars.

De schat van de katholieke kerk is geen materiële rijkdom maar bestaat uit de waarde die de verdiensten van Christus hebben voor God. Tot deze schat behoort ook de waarde die de gebeden en de goede werken van Maria en van alle heiligen hebben voor God. Zij hebben het voetspoor van Christus gevolgd en hebben bijgedragen aan het heil van hun broeders en zusters in het geloof, in de eenheid van het Mystieke Lichaam.¹⁶⁵

In deel 2b van dit onderzoek wordt een concrete toespitsing van het levensverhaal van kerschat Willibrord gemaakt. Zijn verhaal, zijn geloof, zijn liefde voor God en zijn gelovige daden kunnen als bron van inspiratie en als spiegel dienen voor levensverhalen van hedendaagse mensen.

¹⁶⁵ Parafrase Duits geloofsboek, De zeven sacramenten, in *De geloofsbelijdenis van de Kerk; Katholieke katechismus voor volwassenen*, Utrecht, 1986, 371

In de katholieke Kerk worden gelovigen van verleden, heden en toekomst samen met Christus Jezus gezien als één geheel. Het goede van het ene lid wordt gedeeld aan de ander.

-Aangezien alle gelovigen samen één lichaam vormen, wordt het goede van de één meegedeeld aan de ander. Het belangrijkste lid van het lichaam is Christus, aangezien Hij het hoofd is. (KKK 947)

-Wij zijn één lichaam geworden doordat wij gedoopt zijn in één Geest. (1Kor. 12,13)

-Weet u niet dat uw lichaam een deel is van het lichaam van Christus? (1Kor. 6,15)

DEEL TWEE
B) CATECHESE ROND LEVENSVERRHALEN
IN VERTROUWEN OP JEZELF,
OP ANDEREN,
IN DE TOEKOMST,
OP GOD

15. Parochiecatechese rond levensverhalen en vertrouwen

Doelgroep, thema en doel

Doelgroep

De doelgroep is een groep geïnteresseerde parochianen van een parochie. Deelnemers zijn gelovige christenen die een bestaande groep vormen. Het aantal deelnemers zal ongeveer 6 á 8 zijn. De leeftijd van de deelnemers zal waarschijnlijk liggen tussen de 25 en 75 jaar.

Aantal bijeenkomsten

Er zijn twee bijeenkomsten gepland.

Thema

Het thema voor is vertrouwen. Zoals Willibrord vertrouwen stelde in zichzelf, op anderen, in de toekomst en op God, mogen ook wij in vertrouwen onze levensweg gaan.

Doel

Het is een uitdaging in het levensbeschouwelijk leerproces zowel de traditionele, ‘grote’ verhalen te leren ‘ontstollen’ als in de eigen, kleine verhalen de religieuze traditie te leren waarnemen. Tijdens de bijeenkomst wordt Willibrords levensverhaal verteld, waardoor hij present gesteld wordt *in* zijn afwezigheid. Met elkaar gaan we op zoek naar raakvlakken tussen dit oude verhaal en het eigen levensverhaal. Zowel het oude verhaal vanuit de traditie als het eigen verhaal kunnen functioneren als toegangswegen naar een leerproces waarbij we nieuwe betekenissen en interpretaties op het spoor kunnen komen. Dit catechesemoment mag een moment zijn op op verhaal te komen; juist ook op het Verhaal van God met de mensen.

Theorie over levensverhalen en godsdienstpédagogische methode.

Theorie over levensverhalen

Door het kleine, eigen verhaal te communiceren kunnen bestaande interpretaties in beweging komen waardoor nieuwe interpretaties en betekenissen mogelijk worden.

Door de catechetisanten te stimuleren het eigen levensverhaal te vertellen, wordt de mogelijkheid geschapen om gevoelens en gedachten te ordenen. Op deze wijze vormt het eigen *levensverhaal* zich terwijl zij spreken.

De woorden die we spreken worden een verhaal terwijl we spreken. Een verhaal dat aan anderen verteld wordt. De anderen dienen bereid te zijn te luisteren naar dat verhaal. Daarbij is er geen woord zonder antwoord, ook al is dit antwoord stilte. Het eigen verhaal dat wordt verteld, is een prolongatie van de verhalen die in het dagelijks leven en in vroeger tijd verteld worden en waren. Door deze relatie is het verhaal tevens levensverhaal.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Parafraze A.G. Mooij, *Taal en verlangen; Lacans theorie van de psychoanalyse*, Meppel, 2001, 91-92

Godsdienstpedagogische methode

Bij de catechese wordt van twee godsdienstpedagogische benaderingswijzen gebruik gemaakt:

-De hermeneutisch-communicatieve benadering bij levensbeschouwelijke vorming, zoals beschreven door Roebben, waarbij uitgegaan wordt van een link tussen het eigen levensverhaal en de eigen zinvraag enerzijds en de verhalen vanuit de traditie anderzijds.

Mensen leren van elkaar hoe zij de werkelijkheid kunnen verstaan met het oog op de reconstructie van een zinperspectief voor het eigen leven. Het vertrekpunt is dat er een correlatieve werking uitgaat op pedagogisch vlak tussen de eigen zinvraag en de vele antwoorden van levensbeschouwelijke tradities, zoals die aanwezig zijn in de groep, of zoals die worden gepresenteerd door de begeleider, de methode etc.

Mensen 'ontdekken' nieuwe betekenissen in oude verhalen en gebruiken, om precies *daarin* zichzelf te leren uitdrukken.¹⁶⁷

Verhalen kunnen een appèl doen op mensen en hen bevragen. Verhalen vanuit de religieuze traditie knopen veelal aan bij de diepste laag van de mens. Deze verhalen roepen beelden op van hoe het leven anders kan zijn dan het feitelijk is. Door het vertellen van religieuze verhalen worden zij als het ware 'ontstold' en krijgen zij betekenis in het leven van mensen. Binnengaan in de wereld van het verhaal stelt vragen bij de oude verhalen, bij de eigen menselijke werkelijkheid en bij de eigen godsbeelden. Al luisterend en sprekend gaan we samen op zoek naar nieuwe betekenissen en naar raakvlakken met het eigen levensverhaal. Mensen kunnen zodoende op het spoor raken van hoe zij zich gedragen mogen weten door oude en nieuwe verhalen. Zoekend naar een balans tussen zelfvertrouwen en Godsvertrouwen.

-Er wordt gebruik gemaakt van de mystagogisch-communicatieve benadering, zoals beschreven door Roebben. Religieuze tradities zijn identiteitsverstrekkers; het zijn bronnen van wijsheid waaraan de mens zich kan laven. Het levensbeschouwelijk leerproces vraagt om verhalen en aandacht voor het wezenlijke. Er dient bij het levensbeschouwelijk leerproces tevens openheid te zijn voor de gelaagdheid van de werkelijkheid, de verbeelding en de leegte.

Durft men ruimte te creëren die vol is van leegte, vol van aandacht voor het wezenlijke, erop vertrouwend dat nieuwe spirituele ervaringen ontstaan wanneer mensen zich (niet alleen woordelijk maar ook) ervaringsgewijs mogen 'bedienen' van of herbronnen in religieuze tradities?¹⁶⁸

Er zal bij de catechesebijeenkomsten rond levensverhalen en vertrouwen gebruik gemaakt worden van afbeeldingen, verbeeldingen en symbolen. Hierdoor wordt enerzijds de mogelijkheid geschapen ervaringen ter sprake te brengen. Anderzijds wordt er een ruimte gecreëerd die vol is van leegte, die vol is van het onbepaalde en het niet-gedefinieerde om zodoende aandacht te bieden voor het wezenlijke in het leven van mensen.

¹⁶⁷ Parafrase B. Roebben, *Godsdienstpedagogiek van de hoop; Grondlijnen voor religieuze vorming*, Leuven-Voorburg, 2007, 112

¹⁶⁸ B. Roebben, *Godsdienstpedagogiek van de hoop; Grondlijnen voor religieuze vorming*, Leuven-Voorburg, 2007, 114

Inhoud in hoofdlijnen

Eerste bijeenkomst:

Willibrords jeugd en onderwijs

Willibrords peregrinatio, vanaf zijn 33^e jaar

Tweede bijeenkomst:

Persoonlijkheid, godsbeeld en spiritualiteit

De bovengemelde onderwerpen worden hieronder schematisch uitgewerkt met daarbij deeldoelen en werkvormen.

Deeldoelen en werkvormen

De deelnemers ontvangen het boekje ‘a pictorial vita of St. Willibrord’, met verbeeldingen van Willibrords leven en verbeeldingen die ruimte biedt voor de gelaagdheid van de werkelijkheid en het niet-gedefinieerde. Bij elke afbeeldingen worden een aantal onderwerpen behandeld. Gesprek, vertellen en uitwisseling van ervaringen zijn belangrijke elementen. De bijeenkomst duurt 2 uur inclusief kennismaking, inleiding, pauze, reflectie en afsluiting. Na de laatste bijeenkomst kan het boekje mee naar huis genomen worden.

Te gebruiken materialen

-Brochures ‘a pictorial vita of St. Willibrord’. Met de verbeeldingen in dit boekje wordt getracht een verhaal te vertellen en een sfeer op te roepen. Niet alles wordt uitgelegd. Belangrijk is om de verbeeldingskracht haar werk te laten doen en mensen zo te stimuleren tot nadenken, gesprek en reflectie.

-Een schoolbord of whiteboard om belangrijke woorden op te schrijven.

-Pennen en stiften

-Kaars en doosje lucifers

-Pennen en kleine vellen papier voor de deelnemers

Opstelling

Het is aan te bevelen de deelnemers in een driekwart cirkel ten opzichte van het bord te plaatsen. De deelnemers kunnen oogcontact houden met elkaar en de begeleider. De begeleider zit tussen de deelnemers. De gesprekken in kleine groepen worden gehouden in afzonderlijke ruimten of in de hoeken van de ruimte waarbij elk groepje een eigen kring vormt.

Voorbereiding

Ter voorbereiding van de bijeenkomsten dient de begeleider deel een van het eindwerkstuk te lezen.

Schematische indeling van de bijeenkomsten

Eerste bijeenkomst

- Kennismaking, doel van de bijeenkomst uiteenzetten, ontsteken van het kaarslicht (rustmoment) *20 minuten*
- Willibrords jeugd en onderwijs *45 minuten*
Deeldoel:
Kennismaking met vorming van oblaten in de vroege Middeleeuwen.
Catechetisanten verwoorden hun ervaringen en gevoelens over deze vormingsmethode en de manier waarop zij zelf gevormd, opgevoed en geschoold zijn.
Werkvormen en inhoud:

- we bekijken de afbeelding van de jonge Willibrord die naar het klooster gebracht wordt.
- we bekijken de afbeeldingen van handarbeid, monniken, schrijven en Schriftlezing.
- de begeleider houdt een inleiding over Willibrords jeugd en opvoeding.
- de begeleider vraagt n.a.v. de afbeeldingen en de tekst: 'Wat valt je op?' Iedere deelnemer schrijft op wat hem/haar opvalt of wat hij/zij kwijt wil naar aanleiding van de tekst en afbeeldingen.
- de briefjes worden verzameld en de begeleider schrijft te inbreng op het bord, bespreekt ze kort en vraagt zo nodig om toelichting.

Pauze

15 minuten

- Willibrords peregrinatio vanaf 33^e jaar 20 minuten
 Deeldeel:
 Nadenken over het ideaal van de peregrinatio en het reizen. Durven wij in vertrouwen onze weg te gaan? Durven wij geloofsverkondigers te zijn?
 Werkvormen en inhoud:
 -de begeleider houdt een korte lezing over peregrinatio.
 -we bekijken de afbeelding van peregrinatio en de begeleider stelt de vraag: 'Wat valt op? Wat zie jij? Wat zeggen deze afbeeldingen jou?'
 -er is ruimte en gelegenheid voor vragen, ervaringen, reacties vanuit de groep.
 -we bespreken met elkaar de verschillen tussen het doel en de reden van reizen in onze situatie en in Willibrords situatie. Steekwoorden kunnen op het bord geschreven worden.
- Reflectie 15 minuten
 Korte inventarisatie van de beleving van de deelnemers.
 -De deelnemers krijgen individueel de mogelijkheid om hun ervaringen te vertellen ten aanzien van deze bijeenkomst.
 -De begeleider geeft hiervan tentatief een samenvattende reflectie.
 -Er is gelegenheid voor vragen en opmerkingen.
 -Afsluiting met gebed door de begeleider. Stiltemoment en doven van de kaarslicht.

Tweede bijeenkomst

- Doel van de bijeenkomst uiteenzetten, ontsteken van het kaarslicht. 10 minuten
- Persoonlijkheid, godsbeeld en spiritualiteit 35 minuten
 Deeldeel:
 Een beeld wordt geschetst zodat men zicht kan krijgen op Willibrords persoonlijkheid, godsbeeld en spiritualiteit. We kunnen op het spoor komen van de betekenis van het geestelijk leven voor Willibrord.

Pauze

15 minuten

- Vervolg persoonlijkheid, godsbeeld en spiritualiteit 45 minuten
 Deelnemers bezien het aangebode als spiegel voor het dagelijks leven.
 Werkvormen en inhoud:
 -we bekijken afbeeldingen van gebed, geloof en vertrouwen
 -de begeleider houdt een korte inleiding over dit thema.

-we bekijken de verbeeldingen van een aantal godsbeelden op pagina 26. De begeleider stelt de vraag: 'Welke verbeelding spreekt jou aan?', waarna de deelnemers in twee groepjes uiteengaan om

-met elkaar het leven en lieven van Willibrord als een spiegel te zien voor het dagelijks leven hier en nu. Het levensverhaal van Willibrord kan verbonden worden met het eigen levensverhaal. De verbeeldingen van godsbeelden kunnen mensen helpen in gesprek te komen met elkaar.

-er is –plenair- ruimte en openheid voor verhalen en opmerkingen vanuit de deelgroepjes.

- Reflectie en evaluatie

15 minuten

Korte inventarisatie van de beleving van de deelnemers.

-De deelnemers krijgen individueel de mogelijkheid om hun ervaringen te vertellen ten aanzien van deze bijeenkomst.

-De begeleider geeft hiervan tentatief een samenvattende reflectie.

-Er is gelegenheid voor vragen en opmerkingen.

-Afsluiting met gebed door de begeleider. Stiltemoment en doven van de kaarslicht.

16. A pictorial vita of st. Willibrord ten behoeve van volwassenencatechese.

Als materiaal voor de catechese is een fotoboek samengesteld. De hierin opgenomen Willibrordquiz kan thuis worden gemaakt. <http://www.mijnquiz.nl/quiz/willibrord>

17. Deelconclusie onderzoeksvraag twee

Om onderzoeksvraag twee: a. *Hoe komt het dat de heilige Willibrord zo belangrijk is voor de gelovigen en voor de katholieke Kerk?* b. *Hoe kunnen we het verhaal van Willibrord doorvertellen aan catechisanten en het verbinden met hun eigen levensverhaal?* te kunnen beantwoorden werd gesteund op de catechetische ervaringen van de auteur, op de catechismus van de RK-Kerk, op enkele artikelen rondom de Joodse traditie, op de taaltheorie van Lacan en op de godsdienstpedagogische benaderingswijzen van B. Roebben.

De katholieke Kerk is een geloofsgemeenschap waarin gelovigen van verleden, heden en toekomst samen met Christus Jezus gezien worden als één lichaam. De geloofsgemeenschap vraagt God Zijn gelovigen indachtig te zijn. Zij vraagt God, op grond van de verdiensten van andere gelovigen, hun zonden niet aan te rekenen. God hoort de gebeden van Zijn volk en bekommert zich om hen. Hij doet grenzeloze en eindeloze barmhartigheid aan vele generaties op basis van het geloof en de daden van gelovigen. De schat van de Katholieke Kerk bestaat uit de waarde die het geloof en de daden van de gelovigen voor God hebben.

Het verhaal van Willibrord kan beelden oproepen van hoe een leven met God eruit kan zien. Door de vertelling van het verhaal wordt het verhaal als het ware ‘ontstold’ en kunnen nieuwe betekenissen ontdekt worden. Binnengaan in de wereld van het verhaal stelt vragen bij de oude verhalen, bij de eigen menselijke werkelijkheid en bij de eigen godsbeelden. Het levensverhaal van Willibrord wordt gebruikt als spiegel voor het eigen levensverhaal waardoor al sprekend en luisterend raakvlakken met het eigen verhaal ontdekt worden.

Door de (volwassen) deelnemers te vragen een eigen verhaal te vertellen, wordt de mogelijkheid geschapen om gedachten en gevoelens te ordenen. Al vertellende vormt zich het eigen levensverhaal. Bestaande interpretaties kunnen in beweging komen waardoor nieuwe interpretaties mogelijk worden. Catechisanten leren van elkaar hoe zij de werkelijkheid kunnen verstaan en kunnen een zinperspectief voor het eigen leven (re)construeren. Op deze wijze kan catechese bijdragen aan de identiteitsontwikkeling van de gelovige mens.

Naast het vertellen van verhalen, wordt er tijdens de catechesebijeenkomsten gewerkt met creatieve verbeeldingen van gebeurtenissen, symbolen, rituelen en godsbeelden. Hierdoor wordt een ruimte gecreëerd die open is voor het niet-gedefinieerde en het onbepaalde; een ruimte vol van aandacht voor de meerlagige werkelijkheid en voor het wezenlijke in de mens.

18. Literatuurlijst en lijst van andere bronnen

a) Contemporaine, schriftelijke bronnen

- Alcuin, *Vita Willibrordi*, vertaling in het Nederlands door P. Bange in Weiler, A.G., *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989.
- Beda, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, vertaling in het Nederlands door P. Bange in Weiler, A.G., *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989.
- Benedictus, *Regula monachorum*, vertaling in het Nederlands door V. Hunink in Hunink, V., *De Regel van Sint-Benedictus*, Amsterdam, 2000.
- Kalender van Sint Willibrord, foto's van de kalenderbladen in H.A. Wilson, *The calendar of St. Willibrord*, London, 1918

b) Secundaire literatuur

- Akker, van den, N., en Nissen, P., *Wegen en dwarswegen; Tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*, Amsterdam, 1999.
- Axters, S., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, deel I, de vroomheid tot het jaar 1300, Antwerpen, 1950.
- Bange, P., en Weiler, A., *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*, Nijmegen, 1990.
- Bange, P., en A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk; voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres Nijmegen, 28-30 september 1989*, Nijmegen, 1990.
- Crystal, D., *The Cambridge encyclopedia of the English language*, Cambridge, 1995.
- Eijnatten, van, J., en Lieburg, van, F., *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum, 2005.
- Everard, R., 'The way that I went', in *In-Nuachta, Tijdschrift van de vereniging Nederland-Ierland*, 1997.
- Hen, Y., *Culture & Religion in Merovingian Gaul ad 481-751*, Leiden. New York. Köln, 1995.
- Honée, E.M.V.M., *Een nieuwe kijk op Sint Willibrord*, Amsterdam, 1989.
- Honée, E., 'Sint Willibrord in wisselend historisch perspectief; recente discussies over zijn geestelijke herkomst en missiewerk', in *Tijdschrift voor Theologie*, 1991.
- Honée, E.M.V.M., *Willibrord, asceet en geloofsverkondiger*, Zoetermeer, 1995.
- Jelsma, A., 'Willibrord, geloof en cultuur', in *Koskoms+Oekumene; maandblad gewijd aan het samenleven in kerk en wereld*, 1990.
- Jong, de, M., *Kind en klooster in de vroege Middeleeuwen*, Amsterdam, 1986.
- Jong, de, O.J., *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk, 1980.
- Jong, de, O.J., *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk, 1986.
- Lampen o.f.m., W., *Willibrord en Bonifatius*, Amsterdam, 1939.
- Lampen o.f.m., W., *Willibrord en zijn tijd*, Amsterdam, 1948.
- Lynch, J.H., *The Medieval Church; a brief history*, Harlow-New York, 1992.
- Moorsel, van, P.P.V., *Willibrord en Bonifatius*, Bussum, 1968.
- Moorsel, van, P.P.V., *Over Willibrord gesproken*, Utrecht, 1989.
- Mooij, A., *Taal en verlangen; Lacans theorie van de psychoanalyse*, Meppel, 2001.
- Ottenheijm, E., 'Groot is het geloof; vroeg-rabbijnse teksten over geloven', in Y. Aschkenasy en H. Renckens s.j., *Tora met hart en ziel; artikelen aangeboden aan Yehuda Aschkenasy bij gelegenheid van zijn 65^e verjaardag*, Hilversum, 1989.
- Post, R.R., *De overgang van de friezen tot het Christendom*, 's Hertogenbosch, z.j.

- Roebben, B., *Godsdienstpedagogiek van de hoop; Grondlijnen voor religieuze vorming*, Leuven-Voorburg, 2007.
- Uden, van, D.J., 'Je zult geen andere goden hebben voor mijn aangezicht', in Aschkenasy, Y., Tomson, P.J., Van Uden, D.J., Whitlau, W.A.C., *Geliefd is de mens; artikelen rondom de Joodse traditie*, Hilversum, 2002.
- Vos, N., 'Heilige patronen' in *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis*, 2005.
- Weiler, A.G., *Willibrords missie; Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum, 1989.
- Wilson, H.A., *The calendar of St. Willibord; a Facsimile with Transcription, Introduction, and Notes*, London, 1918.
- Wood, I., *The missionary life, Saints and the Evangelisation of Europe 400 – 1050*, London, 2001.

c) Lijst van andere bronnen

- <http://www.fordham.edu/halsall/basis/Alcuin-Willibrord.html>, site bezocht 5/12/2006
- <http://www.fordham.edu.sourcebook.html>, site bezocht op 5/12/2006
- <http://www.fordham.edu/halsall/basis/bede-book.html>, site bezocht 5/12/2006
- <http://www.fordham.edu/halsall/basis/willibald-boniface.html>, site bezocht 5/12/2006
- <http://www.fordham.edu/halsall/basis/boniface-letters.html>, site bezocht 5/12/2006
- http://mdz1.bib-bvb.de/cocoon/regesta-imperii/seite/ri.01_mue1908_0126, site bezocht 5/12/2006
- <http://www.intratext.com/x/dut0023.htm>, (regel Benedictus) site bezocht 5/12/2006
- <http://www.books.google.com>
- Duits Geloofsboek, *De zeven sacramenten*, in *De geloofsbelijdenis van de Kerk; Katholieke katechismus voor volwassenen*, Utrecht, 1986.
- Katechismus van de Katholieke Kerk, Utrecht, 1995.
- Karolinger Regesten, site bezocht op 5/12/2006
http://mdz1.bib-bvb.de/cocoon/regesta-imperii/seite/ri.01_mue1908_0126
- <http://stadsmuseum.tilburg.nl/akte709-tekst.htm>
- <http://www.ru.nl/ahc/vg/html/vg000310.htm>, site bezocht op 14 februari 2007
- <http://www.kees.nl/lex/index.html>, site bezocht op 24 februari 2007 (lex Frisionum)
- <http://www.inl.images/stories/onw/kaartenbak/lijsheidpraktijken.html>
(lijst van heidense praktijken) site bezocht op 12 april 2007
- <http://www.inl.nl/images/stories/onw/kaartenbak/utrdoopbel.html>
(Utrechtse doopbelofte) site bezocht 12 april 2007